

17-shınıǵıw. Tómendegi naqıl-maqallardıń tiykarǵı mánisi ne ekenligin aytıp beriń. Ózlerińiz usıǵan uqsas mısallar keltiriń.

Ógizdiń otın jep, baspaqtıń ornına jatpa.
Essiz ǵana biydaydı, taqan qılmay nan qılma.
Jılaǵannıń aldınan ókirgen shıǵadı.
Til menen oraq orsań bel awırmaydı.
Kótere almaǵan qosıp arqalaydı.
Sıpayı tońbas qaltırar.
Ańlamay sóylegen awırmay óler.
Kóre-kóre kósem bolasań, sóyley-sóyley sheshen bolasań.
Sóz júyesin tapsa, mal iyessin tabadı.
Oylanıp biliń babalar,
Sózdi dúrge teńegen,
Oylanıp aytqan hár sóziń,
Oylama kem dep ǵáwxardan.
Mánisli sóz bahalı, ózi qısqa ózi jup.
Adamnıń parqın bilmeseń,
Sóyletip kór, sınap kór.
Parqı sonda biliner,
Sózine qarap baha ber.
Batırlar jaw kelgende sınaladı.
Sheshenler daw bolǵanda sınaladı.

18-shınıǵıw. Mısallardı oqıń. Sóylewge baylanıslı pikirlerdi qalay táriyip-legenligin aytıp beriń.

Párwaz etip sóyleyin,
Asqardıń ala tawınday.
Nóserletip sóyleyin,
Selletip quyǵan jawınday.
Mazalı etip sóyleyin,
Jańa pisken qawınday.
Shiyrin etip sóyleyin,
Jiliktiń aqqan mayınday.
Oynaqshıtıp sóyleyin,
Qısırdıń emgen tayınday.
Sallandırıp sóyleyin,

Jalgız úydiń qızınday,
Ustazım meniń Ógizbay,
Neshe dúrkin jır tókken.
On eki perde qobızday,
Irkilip sózden qalmağan,
Adayda aytqısh Abılday,
Shabar júyrik men edim,
Sózge qamshı saldırmay,
Jıynalıp qalğan aǵayın,
Qumarıńdı sóz benen,
Ketermen qalay qandırmay.
(Qalniyaz shayır)

ÓMIR HAQQÍDA

Isinde nátiyje joq aqlı kemniń,
Júrisi epkinindey ólpeń jeldiń,
Bir jaqsı, bir jaman bop ońısqań kóp,
Ushırasıwı qıyınlaw eki tenniń.
Kózi ashıq, kewli gúńgirt, ómiri zaya,
Jasında shadlanıp bir kúlmegenniń,
Bolǵanda ashıw-araz, lepsi-jawıń,
Aldıńda aql degen asqar tawıń.
Kewlińde sabaqtay-aq qayǵı bolsa,
Tánniń iliw qıyın awırır-sawın,
Jigittiń alǵan yarı bolsa jaqsı,
Güllengen baqshadaǵı alma baǵıń.
Jigitiń alǵan yarı bolsa jaman,
Tabılar óz úyińnen jánjel-dawıń.

Bolǵanda ana — dárya, ákeń — keme,
Qız apa, qarındasıń altın bawıń.
Artıńda — iniń bolsa polat qılısh,
Aldıńda aǵa degen biyik tawıń.
(Zeynep shayır)

19-shınıǵıw. Naqıl-maqallar hám danalıq sózlerden paydalanıp, «Jaqsı sóz — jan azıǵı» temasında shıǵarma jazıń.

§16 — 17. Atamalarđı paydalanıwdıń sóylew mádeniyatına tásiiri

Respublikamızdıń óz milliy gárezsizligin qolğa kirgiziwi, qaraqalpaq tiliniń mámleketlik til biyligin alıwı, is júrgiziwde hám oqıtıwdıń túrli basqışlarında paydalanılıwı tilimizdiń rawajlanıwında úlken burılıs jasadı.

Ótken dáwirge názer taslaytuǵın bolsaq, respublikamızdıń dúnyadaǵı túrli mámleketler menen hár qıylı tarawlardaǵı qatnasıqlar arqalı onıń jáne de keńeygenligi kózge taslanadı, óz ara qatnaslar sebepli tilimizge islep shıǵarıw, ilim-pán, texnika tarawları menen baylanıslı jańa atamalar kirip keldi. Bul álbette, unamlı hádiyse sıpatında bahalanıwı lazım. Bular tilimizdiń sózlik qorınıń bayıwına tásir kórsetiwshi faktorlar esaplanadı. Bul tarawdaǵı tabıslar kóbirek publicistikalıq stilde kózge taslanadı. Biraq, sonı da aytıp ótiw kerek, bir túsinikti ańlatıw ushın birneshe atamanı qosıp qollanıwǵa bolmaydı.

Atama tańlawda hám onı qollanıwda qaysı tilge tiyisliligi, zamanagóylik kózqarastan jańa yaqı góneligi, máni ańlatıw tárepleri de esapqa alınıwı lazım. Bunnan tisqari shet tillerdegi atamalarđı qabil etiwde úlken itibarlılıq zárúr. Búgingi kúnde tilimizdegi gónergen sózler dep esaplanıwshı qatlamǵa tiyisli sózlerdiń jáne qaytadan kirip keliwi de biraz tartıslı pikirlerdi tuwdırmaqta.

Tilimizde áyyemnen kiyatırǵan parsısha-tájikshe bir qatar sózler bar, olardıń ayırımlarınıń mánilerin arnawlı sózlikler járdemimde ǵana anıqlaw múmkin. Sonlıqtan, túsinikti tolıq ańlatatuǵın atamalarđı qollanıw maqsetke muwapıq boladı.

Bilimlendiriw tarawında ilim-pánniń túrli tarawlarında atamalardan paydalanıw sóylewshi yaqı jazıwshınıń pikir bildiriwinde málim dárejede qolaylıqlar tuwǵızadı, tıńlawshı yaqı oqıwshınıń maǵlıwmatı tez hám anıq, durıs qabil etip alıwın ańsatlastıradı. Sonıń ushın da, ilim-pán tarawında, tálimde atamalar áhmiyetli orın iyeleydi.

Atamalarđı orınsız hám nadurıs qollanıw birqatar túsinbewshilikler, qáteler kelip shıǵıwına sebep boladı. Sebebi, bilimlendiriw tarawında málim bir túsinik qáte aytılsa, atamaǵa qáte túsinik berilse, bul óz náwbetinde bir qatar qáteliklerdiń kelip shıǵıwına sebepshi boladı. Demek, atamalarđı qollanıwda úlken juwapkershilik talap etiledi. Atamanıń mazmunın, mánisin jaqsı bilmese gózlegen maqsetine erise almaydı.

«Atamalardı qollanıwdaǵı kemshilikler hám qáterdi belgilew normativlik maqsetke muwapıqlıq principi tiykarınan kelip shıqqan bolıp, sóylew mádeniyatınıń ulıwma talaplarına boysınadı. Bunday qáte-kemshiliklerdi B.N.Golovin tómendegishe toparlarǵa bólip kórsetedi:

- atamalarda kóp mánilikke itibar bermewinen;
 - sóylewde atamanıń tiykarǵı mánisin shette qaldırıp, onıń qosımsha basqa mánilerine itibardı kúsheytıp jiberiw;
 - málim bir qorshawda termin menen onı qorshap alǵan sózler mánileri arasında logikalıq baylanıstıń támiyinlenbegenligi;
 - atamanı ilimiy paydalanıwda onıń qásiyetine sáykes kelmeytuǵın túsinik penen baylanıstırıw;
 - teksttiń birinshi bólimi menen keyingi bólimlerinde qollanılǵan bir atama sáwlelendirilgen túsinikler ortasında qarama-qarsı túsiniktiń kelip shıǵıwı;
 - real bar atamanı ámelde atama sıpatında qollanbaw;
 - atamanı qollanıwdaǵı anıqsızlıq;
 - atamanıń málim tiykarǵı mánisin tıńlawshı itibarınan shette qaldırıp, onı basqa mánisi menen almasıwı qollanıw h.t.b sıyaqlılar.
- Atamalardı qollanıwdaǵı bunday kemshilikler bir atamanı eki yamasa úsh túrli qollanıw til bilimindegi atamalardı terminlerdi qollanıwda da ushıraydı.

20-shınıǵıw. Berilgen tekst tiykarında «Kekselerdi húrmetlew — ádiwli is» temasında referat jazıń.

Kekselerdi húrmet etiw — xalqımızdıń qanına sińgen milliy qádiriyatlarımızdıń biri. Bul adamlar arasında miyrim-shápáátlik hám xalıqtıń dos-tatıw bolıp jasawına xızmet etip kiyatır. Ázelden-aq xalqımızda kekselerge húrmet kórsetilip kiyatır. Nuranıy atası hám anası bar shańaraqta bereket, abadansılıq, tatıwlıq bolatuǵının bárshemiz bilemiz. Olardıń bergen pátiyası menen jurtımız tınısh, dasturqanımız mol boladı.

Xalqımızda mınaday bir ráwiyat bar: Bir elde úyinde qartayǵan ata-anası bolsa úlken tawdıń basına aparıp taslaydı eken. Bul eldiń hesh bir qariyası bolmaǵan. Bir jigit óziniń qartayǵan atasın sol tawdıń arǵı jaǵına aparıw ushın jolǵa shıǵıptı. Ol ǵarrını arqasına salıp kele beripti. Bir jerlerge kelgende jigit dem almaqshı bolıp

otıradı. Sol waqıtta ğarrı mırs-mırs etip kúlipti. Sonda jigit atasına: —Ata, nege kúlip atırsız? Men bolsam qıynalıp otırman, —dep hayran bolıptı. Sonda ğarrı: —Balam, men jas kúnimde, tap sendey waqtımda atamdı tawdıń basına aparıp taslaw ushın kiyatırıp, tap usı jerde dem alǵan edim. Jaslıǵım yadıma túsip «qaytar dúnya» degen usı eken dep kúlip atırman, —depti. Sonda jigit oylanıp qalıptı. Men de erteń waqtım jetip qartaysam, meniń de balalarım meni usı jaqlarǵa ákelip, denemdi ğarǵa-ǵuzǵınlarǵa jem etedi. Joq, bunday bolıwın qálemeymen! Soń atasın arqalap keynine qaytıptı. Úyine kelip atasın jasırın túrde saqlay beripti.

Kúnlerdiń bir kúni usı elge basqa patshalıqtan basqınshılar kelip xalıqtı qırmaqshı bolıptı. Adamlar bul qırǵınan qalay qutılıw jolın oylasıptı. Biraq hesh ilaj isley almaptı. Jigit bul waqıyanı atasına aytıp kelipti. Sonda ğarrı aqıllılıq penen qalay qutılıwdıń jolın aytıptı hám jigit dárhal patshaǵa barıp atasınıń aytqanın aytadı. Patsha dárhal usılay islewdi buyırıptı. Aqırında xalıq basqınshılardan qutılıptı. Sonda patsha jigitti shaqırıp alıp: —Bul danalıqtı qaydan bildiń? —dep soradı. Jigit ğarrı ákesiniń bar ekenin hám onı jasırın saqlap atırǵanın, bunı sol ákesi aytqanlıǵın aytadı. Patsha dárhal ğarrını aldırıptı hám sarayda alıp qaladı. Sonnan baslap qartayǵan adamlardı aparıp taslamay, olardı qádirlew kerek ekenligin aytıp, elge jar salıptı. Ane sonnan baslap bul elde tatılıq, abadansılıq hám ırısqa-nesiybe mol bolǵan eken.

21-shınıǵıw. Qálegen bir tarawǵa tiyisli tekstti tańlap alıń hám mazmunın jetkerip beriwde atamalardan paydalanıwın túsindirip beriń.

§18 — 21. Sóylewdiń tásirsheńligi

Sóylew payıtında sóylewdiń payda bolıwında anıq bir maqset —tıńlawshı hám oqıwshınıń sanasına tásir etiw wazıypa etip qoyıladı. Sonlıqtan da, sóylewdiń tásirsheńligi sóylew mádeniyatınıń tiykarǵı belgileriniń biri esaplanadı. Sóylewdiń durıslılıǵı, anıqlılıǵı, logikalılıǵı hám tazalıǵı **tıńlawshıǵa** tásir etiwge qaratılǵan boladı. Bul faktorlardıń hámмесinen paydalanǵan túrde, sóylewdiń tásirsheńligi tillik emes faktorlardı da óz ishine aladı. Bul—sóylewshiniń tema boyınsha jeterli dárejede bilimge iye bolıwı. Temanı jaqsı bilmeytuǵın sóylewshiniń tásirli sóz sóylewi tuwralı aytpasa da boladı.

Sóylewdiń tásirsheńligi degende, tiykarınan awızeki sóylew barısı názerde tutılǵan hám sonıń ushın onıń tıńlawshı tárepinen qabıllanıwındaǵı ruwxıy jaǵdaydı esapqa alıw zárúr. Sonday-aq, sóylewshı tıńlawshılardı esapqa alıwı, adamlardıń bilim dárejesinen baslap, hátte jasına shekem, óz sózin tıńlap atırǵan payıttaǵı kewil-keypine shekem baqlap turıwı, qalay qabıllanǵanlıǵın qadaǵalawı kerek boladı. Joqarı bilimge iye bolǵan adamlar aldında júdá ápiwayı tilde sóylew maqsetke muwapıq bolmaǵanı sıyaqlı, ápiwayı, jeterli dáreje-degi maǵlıwmatqa iye bolmaǵan tıńlawshılar aldında da ilimiy hám rásmiy tilde sóylewge háreket etpew kerek. Qullası, sóylewshı jaǵdayǵa qarap is tutıwı talap etiledi hám bayanlamaqshı bolǵan pikirin tolıǵı menen tıńlawshılardı jetkeriwge háreket etiwı wazıypa etip qoyıladı. B. N. Golovin «Tásirsheń sóylew dep — sóylew qurılısınıń tıńlawshı hám oqıwshınıń itibarın hám qızıǵıwshılıǵın oyatatuǵın qásiyetlerine aytıladı, óz náwbetinde sol qási etierge iye bolǵan sóylew tásirsheń sanaladı» — dep táriyipleydi.

Kópshilik túsine alatuǵın tilde sóylew, olardı isendire alıw oratorlardıń aldına qoyılatuǵın tiykarǵı shártlerden esaplanadı. Bunıń ushın bolsa, joqarıda aytılganday, temanı jaqsı biliwden tısqarı, onı bayan etiwdiń anıq belgilengen jobası bolıwı kerek. Sóylewdegi pikirlerdi birinshi hám ekinshi dárejeli formasında dúzip, olardı óz ara baylanıstırıw, waqtı esapqa alıw sóylewshiniń pazıyletleriniń biri sanaladı. Sebebi, sóylew waqtı aldın daǵaza etilip, soǵan ámel etilse, eger ilajı bolsa, sál aldınıraq tamamlansa tıńlawshılar zerikpeydi.

Sóylewshiniń óz sózine qatnası da áhmiyetli, sebebi, sonday bolǵanda sóylewshı hám tıńlawshı arasındaǵı baylanıs jaqsı boladı. Olar pikirlerdi ózi yaki tıńlawshılar ómirinen alınǵan mısalları tiykarında dálillewge háreket etse, temaǵa baylanıslı subyektiv pikir usınısların bildirse, sóylew jáne de isenimli hám tásirli shıǵadı.

22-shınıǵıw. Berilgen qosıq qatarlarınıń mazmunın sóylep beriń.

SÚYSINIW

Ata-babam er bolǵan, eser bolǵan,
Tariyxtıń arbasına kósher bolǵan.
Baqırıp sóylemese esitpegen,
Kewil kúyin aqtarǵan qosıq penen.

Haq kewil adam bolǵan ańqıldıǵan,
Qolında almas qılısh jaltıldıǵan.
Tiline kelgen gápti qaytarmaǵan,
Jawına da ótirik aytalmaǵan.

Qaytpaǵan xan aldında, kishirmegen,
Onsha isi bolmaǵan usıl menen,
Batırı jawǵa shapsa órkenlegen,
Shesheni sózge shıqsa kórkemlegen.

Aytsın dep bizlerge gáp qaldırmaǵan,
Sózge jol salıp ketken dańǵırlaǵan.
Sózimiz sezleriniń dógeregi,
Ata babam ne degen sheber edi!

Tölebergen Mátmuratov

ANA TILIM

Ana tilim — qálbiń nurǵa saqıy dım,
Mıń jırlasam túwesilmes táriypiń,
Sen jetkerdiń áyyem ásir bitigin,
Anam Tumaristiń mártlik tariyxın.

Sen jetkerdiń Yullıq tegin xatların,
Babam Kulteginniń ólmes atların,
Istomin, Bomin shax, Eltarash, ismin,
Dúnyanı titiretken mártlik dańqların.

Alıp keldiń Spitamen júregin,
Jetistirdiń Ormambet biy tilegin,
Maman, Aydos ármanların sińdirip,
Kúshli ettiń Ernazardıń bilegin.

Sen arqalı ótmishimiz nur shashar,
Baba miyras arzıw-úmit gúl ashar.
Jazıp atır jańa ásir tariyxın,
Sen arqalı bilim alıp bul jaslar.

Ana tilim — basımdağı gúl tajım,
Sen arqalı elim jayar qulashın.
Sen bar bolsañ, ótmishim hám búginim,
Keleshegim sóndirmeydi quyashın.

Sen bar bolsañ, qaraqalpaq bar bolar,
Ala moynaq duwtardağı tar bolar.
Sen bar bolsañ hawazımız máńgilik,
Hár perzentiń qatardağı nar bolar.

Máńgi aman bol tillerimniń zibanı,
Seni ardaqlar gárezsizlik zamanı.
Qaraqalpaqtıń tastı kesken sózi bol,
Ana jurttıń nurgá tolsın jamalı.

Nábiyra Töreshova.

23-shınıǵıw. Dúnyanıń belgili alımlarınıń sheshenlik, sóylew haqqında pikirlerin paydalanıp, bayanat jazıń.

Sóz — ilimniń ullı qurallarınıń biri. Óz ornında shın kewil-den ayılǵan ápiwayı sóz qúdiretli, búgilmeytuǵın kúshke aynaladı. Ol sóylewshiniń ózin de qızıqtırıwı, onı hám átirapındaǵılardı óz sulıwlıǵı, názikligi, gózzallıǵı menen ózine tutqın etiwı múmkin. Tiliń menen kewlińdi bir tut (*A. Nawayı*).

Awzına kelgendi aytıw — nadannıń isi,

Aldına kelgendi jew — haywannıń isi (*A. Nawayı*).

Sóz — gúl, is — miywe (*Al-Xorezmiy*).

Sóz — istiń kóleńkesi (*Demokrit*).

Hárqanday maqsetsiz sóz mánissiz hám qurǵaq boladı (*Demosfen*).

Sóz qúdiretli kúsh, ol isendiredi, shaqıradı (*R. Emerson*).

Oratordıń maqseti adamlardı isendiriw (*F. Chesterfield*).

Sheshenniń tiykarǵı óneri sol ónerdi kóz-kóz qılmaslıq (*Kvintilman*).

Ápiwayı zatlardı ápiwayı, úlkenlerin úlgi, ortashaların ózine jarasa bayanlay alǵan adam ǵana haqıyqıy sheshen sanaladı (*Ciceron*).

Sheshenniń, oratordıń eń úlken qásiyetleriniń biri — kerekli nárseni aytıw ǵana emes, kereksiz nárseni aypaw (*Ciceron*).

Túsiniksiz, shubalańqı sóylew hárkimniń qolınan keledi, anıq sóylew bolsa, ayırım adamlarǵa ǵana tán (*R. Galiley*).

Anıqlıq — tildiń tiykarǵı paziyleti (*Aristotel*).

Maqtanıp sóylew — ázziliktiń birinshi belgisi, ullı islerdi islew kimniń qolınan keletuǵın bolsa, ol tiline erk bermeydi (*Ciceron*).

§22 — 23. Sóylew mádeniyatı hám sóylew texnikası

Sóylew texnikası ulıwma sóylew mádeniyatınıń áhmiyetli belgisi. Dawıstıń sapası, sóylew barısında durıs dem alıw. Pát. Aytılıw (ta-laffuz) texnikası, diksiya hám basqa fonetikalıq kónlikpeler.

Jámiyetshilik aldında sóylew júdá juwapkershilikli hám qıyın jumıs. Adamlar jámiyetshilik aldında sóz baslaǵanda, ayırım waqıtları albırawshılıqqa jol qoyadı. Hár bir sózińdi sınap qabıllaytuǵın auditoriyanıń únsiz qálpi sóylewshige tásir etedi. Kópshilik aldında sóylew kórmegen adam bunday jaǵdayda albırap, óz pikirini ayta almay qaladı. Bunday jaǵdayǵa túspew ushın eń baslısı jámiyetshilik aldında barınsha saldamlı bolıwǵa tırısıw kerek.

Tıńlawshılar aldında ózin-ózi durıs uslay almaǵan adamnıń sózi tásirli shıqqaydı. Sonıń ushın da saldamlı bolıw, albıramaw, jámiyetshilik aldında shıǵıp sóylewshilerge qoyılatuǵın eń baslı talap. Auditoriyada albıramaw ushın tayarlıq jumısların júrgiziwi tiyis. Tayarlıqsız sóylegen adamda ózine isenim bolmaydı. Shıǵıp sóylewge aldın-ala uqıplı túrde tayarlangan adam ne aytatuǵının, qalay aytatuǵının ábden oylap, jobalastırıp alǵan adam jámiyetshilik aldında albıramaydı. Tıńlawshılardı ózine tartadı, qızıqtıradı.

Jámiyetshilik aldında shıǵıp sóyleytuǵın adamǵa tómendegidey talap qoyıladı:

— Tıńlawshılardıń ózi jaqsı biletuǵın nárselerdi qaytalap ezip aytaw kerek. Oqıwshınıń ózi aqılǵa salıp túsinetuǵın nárselerdi qaytalaw kerek.

— Adamǵa bilim beretuǵınday, jańalıǵı bar, mazmunlı bolıwı kerek. Haqıyqatında da, adam bilmegeninen qátelespeydi, al bilgishsingenliginen qátelesedi.

— Sózinde qáte jibermeu ushın ózi anıq bilmeytuǵın fakttı aytaw kerek.

Tıñlawshılardı húrmet etiw kerek, óz sózin qádirleytuǵın adam tıñlawshıların da qádirleydi. Ózin basqalardan joqarı uslap, maqtanıp sóylegen adamnıń sózi tásir etpeydi. Meniń bilgenimdi tıñlawshılar bilmeydi dep qatnas jasamaw kerek. Sheshen jámiyetshilik aldında bárháma álpayım, saldamlı, dos hám gamxor tutatuǵın bolǵan. Eger basshı qatardaǵı adam menen sóyleskende sózinen «men sizlerden aqıllıraqpan» degen nıshan bildirse, onda utılǵanı, xalıq ózin joqarı qoyatuǵın adamlardı sıylamaydı.

Sóylegen waqıtta hárbir sóziń anıq, dál hám ayqın esitiletuǵın bolsın. Jámiyetshilik aldında shıǵıp sóylewshiniń dawısı qubılmalı hám jaydarı bolıwı kerek. Sóylewshiniń dawısınan saldamlılıq, ózine isenim, qaysarlıq sezilse, sóz tásirli shıǵadı. Dawıstıń joqarı tómenligi, auditoriyanıń úlken kishiligi menen tıñlawshılardıń az kópligi menen ólsheniwi tiyis. Tar auditoriyaǵa, az adamlarǵa baqırıp sóylew, keń auditoriyaǵa, kóp adamlarǵa áste sóylemew kerek. Eger bunday kemshiliklerge jol qoyılsa sóz tásirli azayadı.

Sóylegen sóziń tásirli bolsın deseń oǵan az da bolsa háreket qatnastırıw kerek. Biraq qoldı ońlı-sońlı sermew, arman-berman júrip, qolın qaltasına salıp, jelkesin qasıw sıyaqlı háreketlerdi islemew kerek. Orınsız háreketler tıñlawshınıń dıqqatın basqa nárselerge awdarıwǵa sebepshi boladı. Jámiyetshilik eki kózin qaǵazdan almay sóylegen adamdı unatpaydı.

Aytayın degen pikirlerińdi aytıla-aytıla sıyqası shıqqan sózlerden baslama, shablon barlıq ónerdiń, ásirese sóz óneriniń dushpanı, óz oyıńdı óz sóziń menen ádebiy tilge tán bolǵan sózler menen mazmunlı hám qızıqlı etip jetkeriw kerek. Gúrrińlesiw barısında naqıl-maqallar, qosıq qatarlarınan mısallar keltirgen paydalı. Sóz qızıqlı bolǵanı menen adamdı tez jalıqtıradı. Adamnıń tıñlaw qábileti páseyedi. Sonday waqıtları temadan az ǵana shetke shıǵıp, kewil kóteriw ushın qızıqlı eske túsiriwler, jaǵdayǵa baylanıslı anekdotlar aytıw auditoriyada otırǵanlardı biraz shaqqanlastırıp, sózdi tıñlawǵa baǵdarlaydı. Biraq temadan shetlew júdá qısqa waqıtqa hám sheklengen túrde bolıwı kerek. Aytqan sóziń az hám saz bolsın. Quraǵan gápiń túsiniwge ańsat, qollanǵan sózleriń xalıqqa tanıs qolaylı hám mazmunlı bolsın, az sóz benen kóp máni ańlatıwǵa tırısıw kerek. Sebebi, kóp sóz — kómir, az sóz — altın. «Júyeli sóz iyesin tabadı» deydi xalqımız. Eger sózińde logikalıq izbe-izlik bolmasa, onda heshqanday bereket bolmaydı. Bir pikirdi aytıp, ekinshi pikirge óterde olar

arasında baylanıs bolmasa, onda bunday sóz de tıyanaqlı bolmaydı. Xalıq sózińdi bahalap, qádirlep tıńlawı ushın óz oyıńdı belgili bir logikalıq izbe-izlikte jámlestiriwiń kerek. Gáp penen gáp arasında tábiyǵıy baylanıs bolmasa, tıńlawshı onday sózden tásir ala almaydı.

Hár bir adam óz oy-pikirin tıńlawshıǵa mádeniyatlı túrde jetkeriwinde sóylewdiń durıslıǵı, baylıǵı, logikalılıǵı hám tásiriligi menen birge sóylew payıtında pát, intonaciya, pauza máselelerine de dıqqat awdarıwı talap etiledi.

Pát — sózdiń qurılısındaǵı buwınlardıń birewiniń basqalarına salıstırǵanda kúshli aytıluwı, yamasa gáplerdegi ayırım aǵzalardıń, sóylew aǵımındaǵı ayırım frazalardıń arnawlı túrde kóterińki aytıluwı.

Qaraqalpaq tilinde sózlik pát sózdiń aqırǵı buwınına túsedı, sózlerge qosımta qosılsa pát qosımtaǵa túsedı. Páttiń jaylasıw tártibi-ne qaray eki túri bar: erkin pát, turaqlı pát. Qaraqalpaq tilinde pát turaqlı, barlıq waqıtta sózdiń aqırǵı buwınına túsedı. Qaraqalpaq tiliniń sózlik quramına orıs, arab, parsı tillerinen kirgen sózlerde pát sózdiń aldınǵı hám ortańǵı buwınlarına da túsedı. Mısalı: student, studentler, studentlerge. Sóylew payıtında pát kulminativ, delimitativ, ekspressivlik hám signifikativ xızmet atqaradı. Sózdiń qurılısındaǵı buwın hám buwın quraytuǵın seslerdi aytıluwı jaǵınan birlestirip, páttiń sózdi shólkemlestiriw xızmeti — kulminativ xızmeti esaplanadı. Páttiń delimitativ xızmeti — sóylew barısında sózlerdi bir-birinen ajratıw xızmeti. Yaǵnıy, sóylew payıtında sózler bir-birinen ajıralmaǵan túrde úzliksiz izbe-iz ayılmaydı. Delimitativ xızmet — sózdi sóz dizbegindegi basqa sózlerden ajratıp aytıwdıń ólshemi. Hár bir sózde bir pát bolatuǵını sebepli páttiń sanına qaray sóz dizbegindegi sózlerdiń neshew ekenligin biliwge boladı.

Páttiń ajratıp kórsetiw xızmetine logikalıq pát kiredi.

Logikalıq pát — tıńlawshınıń dıqqatın gáp aǵzalarınıń birewine ayırıqsha awdarıp, usı aǵza arqalı ańlatılıp atırǵan mánini arnawlı atap kórsetiw ushın qollanılatuǵın pát. Gáptiń logikalıq pát alǵan bólegi basqa bóleklerine salıstırǵanda kúshlirek aytıladı: a) **Men** liceyde oqıyman. b) Men **liceyde** oqıyman. v) Men liceyde **oqıyman**. Logikalıq pát túsken sózdegi dawıslı ses sozımlı túrde aytıladı.

Sóylew waqtındaǵı páttiń jáne bir xızmeti — sózge emocionallıq-ekspressivlik tásir beriw xızmeti. Sóylew waqtında gáp aǵzalarınıń birewin ayırıqsha atap kórsetiw yamasa sóylewshiniń emocional sezi-

min ańlatıwda pátıń xızmeti úlken. Pátıń bul túri de gáptiń ayırım bólegin ayrıqsha atap kórsetiw ushın qollanıladı, biraq logikalıq pátte sózdiń mánilik tárepine tiykarǵı dıqqat awdarılsa, bunda usı máni menen birge sóylewshiniń emocional sezimi, obyektiv shınlıqqa subyektiv qatnasın ańlatıwı maqset etip qoyıladı. Bul túrdegi pát gáptegi sózdiń tásirlilegen kúsheytiw ushın qollanıladı. Mısalı: Ah, qanday gózzal kórinis! Tábiyat sonday dárejede gózzal, kórip kewliń kóteriledi! Bul gápte «qanday» hám «gózzal» sózlerine, usı sózlerdegi «qan» hám «zal» buwınlarına emocional pát túsken. Usı buwınlardaǵı dawıslı sesler sozımlı hám kóterińki túrde ayılǵan.

Pátıń signifikativ xızmetine sóylew payıtında qollanılǵan grammatikalıq formalarǵa pát túsiwi nátiyjesinde sózlerdiń mánisin ajratıwǵa baylanıslı xızmeti kiredi. Mısalı: duwramá (feyil) — duwrama (atlıq, awqattıń túri), súzbe (feyil) — súzbe (atlıq).

Intonaciya — awızeki sóylewdiń ritmik-melodikalıq tárepi bolıp, sóylewde dawıs aǵımınıń kóteriliwi, kúshi, sozımlılıǵın ańlatadı. Intonaciya sintaksislik jáne ekspressivlik-emocionallıq mánilerdi ańlatıwshı ritm, intensivlik, temp, tembr usaǵan sózdiń jikleniw hám bólek sózlerdiń aytılwında dawıstıń bálentlew-páseńlewi tártibin ańlatatuǵın túsiniq. Hár bir sóylew háreket esaplanadı, bul háreket bolsa dawıstıń bálentligi yamasa pásliǵı, tez yamasa ásteligi, sóylew melodikası, ritmi, tempi, tembrine baylanıslı boladı. Intonaciyasız gáp bolmaydı, hár bir gáp ózine tán intonaciyaǵa iye.

Intonaciya qurılısı jaǵınan tómenдеgi birliklerden ibarat boladı:

1. Sóylew melodikası. Sóylew melodikası degende gáplerdi aytqan waqıttaǵı dawıstıń kóteriliwi hám páseyiwi názerde tutıladı. Bul process gáptiń qurılısındaǵı buwınlarda qollanılǵan dawıslı seslerdiń kóterińki yamasa áste aytılwına tiykarlanadı. Álbette, gáptiń qurılısındaǵı barlıq buwınlar bir qıylı kóterińki aytılmaydı, olar gáptiń mazmunına qaray ózgerip baradı. Sonlıqtan da, xabar, soraw, buyırq hám úndew gáplerdiń intonaciyası birdey bolmaydı.

2. Sóylew ritmi — pátli hám pásiz, sozımlı hám qısqa buwınlardıń qollanıwında ólshem hám ırǵaqtıń bolıwı túsiniledi. Kórkem oqıwda, sonday-aq qosıq qatarlarındaǵı ırǵaqtı támiyinlewdе sóylew ritminiń áhmiyeti úlken. Kuplettiń ritmi, alliteraciya ritmi, anafora, emfaza sıyaqlı qubılıslar sóylew ritmin támiyinleydi.

3. Sóylew tempi — sóylewdiń áste yamasa tez aytılwın bildiredi. Sóylew tempi gáptiń qurılısındaǵı seslerdi aytıwǵa sarplangan

waqıt penen belgilenedi. Bunday waqıt gáp aǵzaları, olardıń gápte-
gi ornı, gáptiń túri, sharayattıń tásirinde hár qıylı boladı. Mısalı,
xabar gáplerde gáptiń basında kelgen baslawıshtıń aytılıwında temp
áste boladı, bul temp bayanlawısh quramında tezlesedi. Eger de
baslawıshqa logikalıq pát tússe, onıń aytılıwında temp kúsheyedi.

Soraw gápte baslawıshtıń tezligi xabar gápteği baslawıshtan kúsh-
lirek boladı, bayanlawıshtıń tezligi bolsa biraz páseyedi. Buyırq gáp-
lerde temp gáptiń aqırına qaray kúsheyedi, biraq sońǵı sózdiń tezligi
keskin páseyedi.

4. Sóylewdiń intensivligi—gáptiń qurılısındaǵı seslerdi aytıwdıń
kúshli yamasa hásiz bolıwın bildiredi. Sóylewdiń intensivligi ók-
peden shıǵıp kiyatırǵan hawa aǵımınıń kúsheyiwı yamasa páseyiwine
baylanıslı boladı.

5. Sóylew tembri—sóylew payıtındaǵı seslerdiń ózgeriwsheńligi.
Bunday ózgeriwsheńlik tiykarǵı ton hám qosımsha tonlarǵa baylanıslı
bolıp, sóylewdiń tásirin, kóterińki yamasa ólpeń, qayǵılı bolıwın tá-
miyinleydi.

Intonaciyanıń mádeniyatlı sóylewdegi ornı:

a) gáptiń intonaciyalıq jaqtan tamamlanǵanın ańlatatuǵın áhmi-
yetli tillik qural retinde xızmet atqaradı;

b) gáptiń mánilik túrlerin (xabar gáp, soraw gáp, buyırq gáp, ún-
dew gáp) anıqlawda qatnasadı;

v) sintaksislik baylanıslardı ańlatıwshı áhmiyetli fonetikalıq qubılıs
esaplanadı.

Pauza—sózlerdiń aytıw aralıǵındaǵı dawıstıń úzilisi. Pauzanıń
sintaksislik hám sintaksislik emes túrleri bar. Sintaksislik pauza gáp
aǵzaların anıqlaw xızmetin atqaradı. Sintaksislik emes pauza bolsa
sóylewshiniń dem alıwın retlestiriw zárúrligi sebepli payda boladı.

SÓYLEW MÁDENİYATÍ HÁM STILISTIKA

Sóylew mádeniyatı hám til stilleri túsiniqleriniń mánisi, maqset
hám wazıypaları máselesi, olardıń uqsaslıq hám ayırmashılıq tárep-
leri ilimde ele tolıq izertlenilmegen máselelerdiń biri. Ilimiy áde-
biyatlarda sóylew mádeniyatı menen stilistika arasındaǵı qatnastı
anıqlawda tómendegi tórt túrli pikir ushırasadı:

1. Sóylew mádeniyatı—bul stilistikanıń ózi;
2. Sóylew mádeniyatı—bul ámeliy stilistika;

3. Sóylew mádeniyatı menen stilistika óz ara tıǵız baylanıslı tarawlar;

4. Sóylew mádeniyatı menen stilistika óz ara tıǵız baylanıslı, biraq olardıń hárqaysısı til biliminiń ayırım tarawları.

Sóylew mádeniyatı menen stilistika biri-ekinshisin tolıqtırırwshı, óz ara baylanıslı tillik mashqalası esaplanadı.

Adamlardıń til birlikleri, yaǵnıy fonetikalıq, grammatikalıq hám leksikalıq qurallarınan paydalanıwında bárqulla ózine tán ózgesheligi bolıp, bul jaǵday ózine tán stildi payda etedi. Stil sózi áyyemgi dáwirlerden berli qollanılıp kiyatır. Ol grek tilindegi «stulos» sózinen alınıp, jazıw ushın qollanılatuǵın ushı ótkir tayaqshanı bildirgen. Áyyemgi grekler hám rimliler stilge isendiriw óneri sıpatında qaraǵan. Hindler onı sóylewdiń kórkemlew quralı dep esaplasa, arablar bul sóz benen ózleriniń diniy isenimlerin sáykeslestirgen.

Stil sózine tómendegishe anıqlama berse boladı: Stil tildiń jámiyettegi xızmetiniń belgili bir tárepi menen baylanıslı ózine tán sózleri, turaqlı sóz dizbekleri, grammatikalıq konstrukciyaları menen sóylewdiń áne usınday basqa túrлерinen óziniń ishki belgileri menen ayırıqshalanıp turatuǵın kishi sisteması. Demek, hárbir stil kishi sistema bolıp, basqa stillerden ózine tán sózlik quramı, turaqlasqan birlikleri, morfologiyalıq hám sintaksislik dúzilisi jaǵınan ajıralıp turadı. Biraq, bul hárbir stil ózine tán belgileri menen bir-birinen pútkilley ayırmashılıqqa iye degendi ańlatpaydı.

Hárbir tildegi stiller ushın ortaq bolǵan usı tildiń ulıwma sózlik quramı, sóz jasawshı qosımtaları menen sintaksislik birlikleri, erkin hám turaqlı sóz dizbekleri boladı. Bul jaǵday til stilleriniń hámme sin bir milliy ádebiy tilge birlestiredi.

Til stilleri tómendegi túrлерге bólinedi: 1) Sóylesiw stili (tildiń baylanıstırırw xızmeti); 2) Ilimiy stil; 3) Rásmiy is qaǵazları stili (tildiń xabar, informaciya beriw xızmeti); 4) Publicistikalıq stil; 5) Kórkem ádebiyat stili (tildiń tásir etiw, úgit-násiyat xızmeti).

KÓRKEM ÁDEBIYAT STILI

Ádebiy tildiń stillik rawajlanıwınıń eń áhmiyetlileriniń biri — kórkem ádebiyat stili. Kórkem shıǵarma ushın til hámme waqıt tiykarǵı qural bolıp tabıladı. Kórkem ádebiyat turmıstıń barlıq tárepini, bizdi qorshap turǵan haqıyqatlıqtı kórkem obrazlar arqalı biziń sanamızǵa

jetkizedi. Sonlıqtan kórkem shıǵarmalarda xalıq tiliniń hárbir sózi, sóz dizbekleri puqta tańlanıp, orınlı paydalanıladı.

Kórkem ádebiyat stiliniń ádebiy til stilleriniń basqa túrlerine qaraǵanda ózine tán ózgeshelikleri bar. Kórkem shıǵarmalardaǵı leksikalıq baylıqlar hám grammatikalıq qurallar onıń syujeti hám obrazlılıǵına ılayıq keń qollanıladı. Turmıstıń hámme tárepine — tábiyat kórinislerine, adamlarǵa, haywanat hám janlı maqлуqlarǵa, jámi etlik-siyasiy hám ekonomikaǵa, úrp-ádet t. b. tarawlarına qatnaslı bolǵan sózler, sóz dizbekleri, sonday-aq onıń tiykarǵı súwretlew materialı boladı. Kórkem ádebiyat stiliniń ózine tán ózgesheligi onıń janlılıq túrlerine baylanıslı. Hárbir janrdıń ózine tán kórkemlik formaları boladı. Máselen, poetikalıq shıǵarmalarda, olardıń stillik ózgesheligine, dawıs ırǵaǵınıń birgelkiligine ılayıq qatarlarındaǵı sózlerdiń buwın sanların, hárbir qatardaǵı eń sońǵı sózdiń grammatikalıq formalarınıń birgelkili bolıp keliwi talap etiledi. Prozalıq shıǵarmalarda onıń tematikasına, tariyxıy dáwirine, syujetine hám obraz jasaw ózgesheliklerine baylanıslı xalıq tiliniń bay leksikasınan — tariyxıy sózler, arxaizmler, dialektlik sózler, sintaksislik konstrukciyalarınan keń paydalanıladı.

Kórkem ádebiyat stilinde obraz jasaw ushın tildiń kórkem súwretlew quralları hám stillik figuralar — epitet, metafora, metonimiya, teńew, sinekdoxa, giperbola, qaytalaw, inversiya, antiteza, ellipsis t. b. keń qollanıladı.

24-shınıǵıw. T. Qayıpbergenovtıń «Qaraqalpaqnama» roman-essesinen alınǵan úzindilerde doslıq haqqında berilgen áńgimelerden paydalanıp, gúrriń dóretiń hám oǵan tema tańlań.

1-áńgime. Ámiwdáriyanı jaǵalay qonıslasqan awıllardıń birinde ótkerilip atırǵan toyǵa hár elattanmiymanlar shaqırılıp, hámmesi úlken bir otawǵa kirgizilipti. Miymanlar bir-biri menen tanısıp, bázim baslanǵanda esikten bir adam góne qara qalpaǵın qoltıǵına qısıp, kirip keledi. Húrmetli orınlardıń birinde otırǵan lardıń arasınan ala taqıyalı birew túrgele sala onıń menen sálemlesip, hal-jaqday sorasadı.

Dostım, — depti esikten kirgen adamnıń dawısı sál dirildep. — Seniń usı jerde ekenińdi esitip keldim. Bıyıl suwıq erte túsip eginlerim pispey qaldı.

Ala taqıyalı adam onı kóp sóyletpey qaltasınan bir qısım pul shıǵarıp berdi. Járdem sorap kelgen qalpaqlı adam oǵan ırza keyipte túrgelip únsiz shıǵıp ketedi, biraq ol ketkennen soń ala taqıyalınıń kózine jas quyılıp, qamsıǵadı.

— Ha, ózbek nege jılaysañ? Yamasa janaǵı adam sennen alǵan pulın qaytarmas dep ishekleriń ashıdı ma?— deпти qasında otırǵanlar.

— Joq aǵayınler! Bul kelgen adam meniń eń qádirdan dostım boladı. Dostımniń egini pispey balaları napaqasız qalǵanı azday, aldımda bas iyipǵ hámmeniń aldında qorlanıwına sebepshi boldım. Úyine ózim barıp, hal jaǵdayın bilip, óz awzınan heshteńe soratpastan doslıqtı bárjay ete almaǵanıma qapaman— deпти. (*T. Qayıpbergenov*)

2-áńgime. Aydos babanıń ayaǵına álleqanday jara shıǵıp, úyinde jatırǵanı jóninde xabar esitken bir dostı onıń kewlin sorawǵa baradı. Babanıń jarası hazarlı eken. Dostı onıń ınqıldap atırǵanın kórip, júdá ashınadı. Sóytip óz úyine kele sala «Dostım «Ayaǵım, ayaǵım» dep zar qaqsap atırǵanda meniń sekelek atıp júriwge haqım joq» — dep óz ayaǵına ózi pıshaq uradı. Aradan waqıt ótiwi menen Aydos babanıń ayaǵı jazıladı. Onıń dostı óz ayaǵına tatlı pıshaq tıqqan eken, izi as alıp máńgige mayıp bolıp qalıptı. Bul jaǵdaydı esitken Aydos baba ózine-ózi janı qaslıq qılǵan aqsaq dostına járdem etiw ornına «On-day oysızdan diyanatlı dos shıqpaydı», dep xabar da almaptı.

Kózsiz doslıq eki jaqqa zıyan. Dostına súyew bolalmaǵan dostan erterek qashqan maqul. Námárt penen uzaq dos bolıp, soń ayırılısqanıńda, uzaq jıllarǵa ármanlarıń bosqa ketkeni ishińdi ashıtpaydı, uzaq jıllarǵa awız-ashıqlıǵıń ishińdi ashıtadı. Óytkeni, bul dúnya toyxana emes, sonıń menen birge, ol seniń qonıp ketiwiń ushın miymanxana da emes, ol seniń ókine beriwiń ushın da jaratılmaǵan. Ol seni ańsat qabil etedi, biraq óziniń awır qısnaqlarına talay-talay ret qıسادı. Áne, bul qısqıǵa shıdam beriwdiń jolı xalqıń menen birge bolıwiń. Sol ushın da «Xalıq tańlaǵan jol sarras jol» degen danalıq bar. (*T. Qayıpbergenov*)

PUBLICISTIKALÍQ STIL

«Publicistika» termini latınnıń publicus— kópshilik degen sózin en alıńan. Publicistikalıq stil— kópshilikke túsinikli jazba ádebiy til stiliniń bir túri. Stildiń bul túrine xalıqtıń kúndelik turmısına baylanıslı shıǵarılıp atırǵan jámi etlik-siyasiy ádebiyatlar, gazeta-jurnal maqalaları, ocherkler tiliniń stili kiredi.

Publicistikalıq stilde kórkem ádebiyat, is qağazları hám ilimiy-texnikalıq ádebiyatlar tiliniń stiline tán bolğan belgileri ushırasadı. Biraq, óziniń tematikası, mazmunı, sóz qollanıw hám kópshilikke ılayıqlanıw belgelerine qaray ózine tán ózgeshelikke iye boladı. Ol xalıqtıń hár kúngi turmısı menen tıǵız baylanıslı boladı. Xalıqtıń jámiyetlik-siyasiy turmısı, miynetkeshlerdi ádep-ikramlılıq ideyalar ruwxında tárbiyalaw, xalıq xojalıǵınıń jetiskenliklerin násiyatlaw gazeta-jurnal hám siyasiy ádebiyatlar arqalı iske asırıladı. Bul wazıypalardı iske asırıwda publicistikalıq shıǵarmalardıń tili kópshilikke túsinikli, leksikalıq, grammatikalıq hám orfografiyalıq jaqtan jazba ádebiy tilde qáliplesken sózlerdi paydalanadı.

Publicistikalıq stilde qollanılatuǵın gápler kórkem ádebiyat stilindegidey tábiyat kórinisleri, obraz jasaw qurallarınıń qatnası sıyaqlı til materialların qollanbaydı. Sonday-aq, is qağazlarınıń stiline tán bolğan standart, shtamp túrindegi sózler hám konstrukciyalar kem ushırasadı.

Házirgi waqıtta publicistikalıq stildiń formaları kóp. Radio hám televidenieden esittiriletuǵın informaciyalıq xabarlar, bayanatlar, ilim hám texnika, mádeniyat hám ekonomikanıń jetiskenlikleri boyınsha maqalalar, ocherkler hám t.b. túrleri bar.

25-shınıǵıw. Berilgen tekstti mazmunın saqlaǵan halda dawam ettiriń.

«KEWIL ASPANÍDA JULDÍZLAR SÓNIK»

I. Yusupovtıń tuwma talantı, jaǵımlı hawazı, tábiyatındaǵı kishipeylik, ádalatlılı hám mehribanlıq tiykarında onıń júreginen atılıp shıqqan sózlerdiń tartımlılıǵı, júrek penen aqıldıń, gózzallıq penen danıshpanlıqtıń óz ara úylesikli onıń poeziyasınıń ózine tánligin bildiredi. Olar insan kewillerin terbendirip, olardıń qálbine tap ózini kindey kirip keletuǵın poeziya marjanları edi. Olar hámme waqıt adam balasın jaqsılıqqa umtıldırǵan tuyǵılarda jarqırıp turdı.

Ibrayım aǵanıń ullı shıǵarmaları jáhán xalıqlarına qaraqalpaq xalqınıń qospalı bay mazmunlı tariyxın, milliy ózgesheligin ayrıqsha minez-qulqın, salt-sanasın, mádeniyatın jaqınnan tanıstırdı. Onıń ushın zamannıń jan suwretin jaqsılap, jaynaǵan juldızlar arasında xalqınıń juldızın sáwlelirek etip jarqıratıwǵa ózin arnadı. Ol:

Qosıq — teńiz, bolsam — balıq,
Ne buyırsa sendey xalıq,
Ayağımdı qolğa alıp,
Basım menen jumalayman — degen haq kewli menen ómirinshe
xalqımızğa bası menen jumalap, eldiń xalıqtıń dańqın shıǵardı.

(*Jumanazar Bazarbaev*)

26-shınıǵıw. Berilgen danalıq pikirler hám áńgimelerdi qaysı stilge tán ekenligin anıqlań hám olardıń mazmunınan paydalanǵan halda dóretiwshilik jumıs jazıń. Pikińizdi dálillep beriń.

- Aqmaq qay waqıtta aqıllı kórinedi?
- Sóylemese.
- Dana qay waqıtta aqmaq kórinedi?
- Maqtanshaqqa, bıjıqqa aynalsa.
- Adamnan qanday waqıtta uyqı qashadı?
- Qaltasında pulı kóp bolsa.
- Adamdı qay waqıtta uyqı basadı?
- Aqılı kem bolsa.
- Sap-saw bolıp júrgen adam bir kúni eserge aynalsa, qanday keselge tap bolǵanı?
- Keselge tap bolǵanı emes, onıń qaltasında pulı kóbeygeni.
- Adamnıń ózine málim qaysı nársesin onıń ózinen basqalar kóp aytadı?
- Atın.
- Adamnıń uzaq jasawına ne sebepker?
- Onıń erteńinen úmiti.
- Adamnıń ómiri qısqarıwına ne sebepker?
- Onıń ertńinen úmitsizligi.
- Adamnıń birden juwap beriwı qıyın qanday juwap bileseń?
- «Uyqılıap atırsań ba» degen soraw... (*T. Qayıpbergenov*)

Anam aytqan ápsana. Bir adamnıń kóp balalarınıń arasınan birewi ári aqıllı, ári ata-anasına hámmeden sadıq bolıp ósedı. Sol ushın da ákesi onı hámme balasınan artıqsha kóredi eken. Biraq basqa tuwısqanlarında oǵan degen qızǵanısh sezimleri gújip, bolmaǵan ayıplar menen onı ákesine jaman atlı kórsetip, ólim jazasına buyırılıwǵa jetkeredi. Sóytse de ákesi onı qıymay, tiri qalarmeken degen oy menen qazıǵa astırtın pul berip jalbarınıp:

— Balama bir qıylı eki qağaz usın, biraq birewinde «Óltirileseń!», ekinshisinde «Azatsań!» dep jazıp búkle. Ayıpker balam qaysısın alsa, soğan hámme qayıl bolsın!—deydi. Qazı oğan kónedi. Bul xabar basqa balalarına jetip, ayıpkerge «Azatsań!» degen qağaz túsinen qorqadı hám qazıǵa ákesinen de kóp pul berip, eki qağazǵa da «Óltirilsin!» dep jazıwǵa kelisedi. Solay etip qazı ayıpker jigitti aldına shaqırtıp, oğan eki qağaz usınadı da:

— Mınanıń birewinde «Azatsań!» ekinshisinde «Óltirileseń!» degen buyırıq bar. Qaysısı sağan tússe, sonı ashıp oqıymız. Íǵbalıña qayıl bolasań,—dep túsindiredi. Ayıpker jigit tuwısqanlarınıń bir sumlıq qılǵanın túsinedi, biraq dawlaspaydı. Sóytip eki qağazdıń birewin ala-sala ashpastan awzına salıp jalmap-jalmap jutıp jiberedi de: «Men táǵdiyirime qayılman, qazı! Qolınızda qalǵanın ashıp oqıńız!»—deydi. Qazı kópshiliktiń aldında gáp tabalmay qolında qalǵandı ashıp oqıydı. Onnan «Óltirileseń!» degen jazıw shıǵadı.

— «Azatsań!» degen qağazdı óziń jutıpsań. Azat etildiń!—deydi naylaj qazı. Oğan jamanlıq oylaǵanlardıń heshqaysısı dálil tabalmaptı. Sol dana jigit bizlerdiń babamız bolsa táájip emes.

— Bir dana gáp tóbeńe kelgen júz qılısthan da qutqaradı,—deydi kempir apam. *(T. Qayıpbergenov)*

Yurist ata aytqan ápsana: Báhár aylarında nóser jawın sheklep quyıp turǵan paytta bir úy tolı adam esikti ashıp qoyıp, bir dananıń áńgimesin tıńlap otır eken.

Jawınıń astında jıńshke ayaqları hár adımda olay-bulay tayǵanaqlap zorǵa kiyatırǵan jas balanı dananıń kózi shaladı da, onıń aldınan juwırıp shıǵıp, úyge ákeledi. Tońǵanınan tisleri tislerine saqıldap, zirdek qaǵıp turǵan bul balanı ol shápiklik penen sheshindirip, kiyimlerin otqa keptiredi hám jawın tıńannan keyin qayta kiyindirip qaytaradı.

— Ata, sizdi quday keptirsin,—deydi bala ketip baratırıp.

Dana adam balanıń basınan sıypalap, erkeletip: «Kóp jasa!»—dep qaladı.

Úyde otırǵanlar tańlanısıp:

— Haw, dana, ol bala Sizge raxmet ornına «Sizdi quday keptirsin», dep ketti. Bul jaman tilek emes pe?—desedi.

— Joq, olay emes. Bul bala shın kewil algısın bildirdi. Aytıwshı aqılsız bolsa, tıńlawshı dana bolıwı tiyis,—deпти sol dana adam. *(T. Qayıpbergenov)*

ILIMİY STİL

İlim hám texnikalıq miynetlerdiń ádebiy til tiykarında jazılıw stiline ilimiy stil dep ataladı.

İlimiy stilge ilimniń hár túrli tarawları boyınsha jazılǵan monografiyalıq izertlewlerdiń, kitapshalardıń, joqarı hám orta arnawlı oqıw orınlarına arnalǵan sabaqlıqlar tiliniń stili kiredi. Bundaǵı bayanlanatuǵın pikirler anıq túsiniklerge iye boladı. Bul stilde ilimniń jetiskenlikleri tiykarında payda bolǵan arnawlı terminologiyalıq leksika keń qollanıladı.

İlimiy stildiń basqa stillerge salıstırǵanda ózine tán ózgesheligi bar. Bunda qollanılatuǵın sózler hám gápler hár bir qubılıstıń tábiyatın ashıp beretuǵın anıq anıqlama yamasa formalardan ibarat boladı. Olardaǵı sózler kóp mánilikti bildirmeydi, tuwra mánisinde, yaǵnıy terminologiyalıq mánide qollanıladı.

27-shınıǵıw. Úzindi qaysı tarawına tiyisli ekenligin anıqlań. İlimiy stilde jazılǵan miynetlerdiń ózine tán ózgeshelikleriniń bolatuǵınlığına názer awdarıń. İlimiy stildiń publicistikalıq stilden ayırmashılıǵın aytıp berıń.

Sırtqı dúnyanı úyreniw kóp ilimlerdiń járdeminde iske asırıladı.

Olar tiykarınan eki toparǵa bólinedi. Biri tábiyattı úyrenetuǵın ilimler—bular biologiya, fizika, geografiya, ximiy hám adamnıń ruwxıy dúnyasın, ruwxıy xızmetin úyrenetuǵın ilimler-bular tariyx, filosofiya, kórkem óner ilimleri, ekonomika, sosiologiya, psixologiya, filologiya. Bul ilimlerdi kóbinese gumanitar ilimler dep ataydı.

Filologiya—adamnıń ruwxıy xızmetin úyrenetuǵın ilimlerdiń biri bolıp, áyyemgi grek tilindegi fileo—jaqsı kóriw, logos—sóz degen sózlerden kelip shıǵıp, sózge iqlas, degen mánini ańlatadı eken. Filologiya ilimi ayırım-ayırım, biraq bir-biri menen tıǵız baylanıslı eki tarawdan turadı. Birinshisi—lingvistika—yaǵnıy til bilimi. Ol eski latin tilnen alınıp, lingua degen sózden kelip shıǵıp, til degen mánisti ańlatqan. lingvistika—tildiń qubılısların hám ózgesheliklerin úyrenedi, dúnya xalıqlarınıń erte zamanlarda sóylegen, jazǵan, házirgi dáwirdegi sóylep atırǵan, jazıp atırǵan tillerdiń rawajlanıw nızamlılıqların úyrenedi.

Filologiyanın ekinshi bir tarawı—kórkem ádebiyat haqqındaǵı ilim bolıp, onı ádebiyattanıw dep ataydı. Ádebiyattanıw ilimi úlken

úsh tarawdan turadı. Olardıń hárbiriniń úyrenetuǵın obykti zati, maqseti hám wazıypaları bar. Bular— ádebiyat sını, ádebiyat tariyxı hám ádebiyat teoriyası. Demek, ádebiyattanıw kórkem ádebiyat nızamlılıqların, qásiyetlerin, rawajlanıw tariyxın, sonday-aq házirgi ádebiy procesti úyrenedi.

§23 — 24. Is qaǵazları

Mákemelerde, kárxanalarda, oqıw orınlarında, basqarıw organlarında is júrgiziw ushın, sonday-aq jeke adamlar ortasında qarım-qatnas jasaw ushın hújjetler, túrli qatnas qaǵazları qollanıladı. Bul is qaǵazları dep ataladı. Is qaǵazlarınıń qatarına jatatuǵın buyırıq, usınıs, arza, ómirbayan, minezleme, maǵlıwmatnama, akt, tilxat, isenimxat, mirátnama, daǵaza, qatnas qaǵaz, málimleme sıyaqlı túrlerin kóplep ushıratamız.

Bul is qaǵazlardıń jazılıw túri hám usılı, qollanılatuǵın sózleri menen sóz dizbekleriniń qalıplesken izbe-izligi boladı. Olardıń kólemi qısqa, mazmunı ıqshamlı hám anıq bolıwı talap etiledi. Al, nızam, párman, shártnama, kelisim, bildiriw, bayanlama, qarar, baǵdarlama, kodeks, húkimetlik arnawlı xabarlar kólemi jaǵınan ádewir bolıwı da múmkin. Bunday is qaǵazlarında hárbiriniń mazmunına ılayıq, siyasiy-publicistikalıq termin sózler keńnen qollanıladı. Olardı qatań qalıplesip qalǵan sózler menen sóz dizbekleriniń qollanılıwı shárt emes.

Mákemede jumıs islewshi hárbir xızmetker haqqında tolıq maǵlıwmat bolıwı lazım.

Tómendegi is qaǵazlarınıń tekstlerin úyreniń. Bul úlgilerden óz turmısıńızda durıs paydalanıwǵa háreket etiń.

1. Bayanlama

2017-jıldıń 12-mart sánesinde «Nurlı keleshek» shirketler birlespesi miynet jámaátiniń ulıwma jıynalısinıń

№ BAYANLAMASÍ

Qatnastı: «Nurlı keleshek» shirketler birlespesi miynet jámaáti-nen 52 xızmetker

Kún tártibinde:

1. Egis mapazın qısqa waqıtta sapalı etip ótkeriw boyınsha miynet jámaátiniń wazıypaları.

2. Ağımdağılar.

Tıńlandı: Kún tártibindegi 1-másele boyınsha birlespe baslıǵı Q. Ramanovtıń bayanatı tıńlandı. Ol óz sózinde egis mapazın qısqa waqıtta sapalı etip ótkeriw boyınsha miynet jámaátiniń aldında úlken wazıypa turǵanlıǵın aytıp ótti hám hár birine tiyisli wazıypalardı bólistirdi. (Q. Ramanovtıń bayanatı nusqası bayanlamaǵa qosa tigiledi).

Jarıs sózge bólim baslıǵı Q. Embergenov hám brigada baslıǵı S. Qalimbetovler, xızmetkerlerden Z. Tursımuratov, Q. Allanazarovlar shıǵıp sóyledi. Olar óz sózinde búgingi kúndegi mashqalalardı sheshiw ushın hámme ózine bekitilgen wazıypalardı shın júreктen orınlawǵa háreket etiw kerekligi, pıdayılıq hám óz isine juwapker-shilik penen qaraw arqalı ǵana jumıstı durıs jolǵa qoya alatuǵınlıǵın aytıp ótti hám aldaǵı wazıypalardı óz waqtında orınlawǵa barlıq kásipleslerine isenim bildirdi.

Májilis qatnasıwshıları birlespe baslıǵı Q. Ramanovtıń hám shıǵıp sóylewshilerdiń pikir hám usınısların esapqa alıp,

Qarar etedi:

1. Kewip ketken maydanlardıń dógerindegi izeykeshler suw menen toltırılısın;

2. Egiske kerekli bolǵan qural-saymanlardıń sazlıǵı kózden ótkerilsin;

3. Tuqımınıń egiske tayarlıǵı qánigeler tárepinen qaytadan tekserilip kórisin.

2. Kún tártibindegi ekinshi másele boyınsha shirketler birlespesi basqarmasınıń aǵzası B. Naǵmetullaev shıǵıp sóylep, óz jumısında belsendilik penen jetiskenlikke eriskeni ushın xoshametlewe usınǵanlardıń dizimin oqıp esittirdi. Májilis aǵzaları bir awızdan maqulladı.

Májilis basqarıwshısı:

Xatker:

(Qolı)

(Qolı)

Q. Ramanov

R. Seyitova

Eger bayanattıń qol jazbası bayanlamaǵa tigilmese, onda bayanat mazmunı tolıq jazılıwı kerek. Májilistegi qaralǵan «aǵımdaǵılar» (daǵazalar, qutlıqlawlar, eskertiwler) qarar qabıllawdı talap etpewi de múmkin.

2. Jazba esap

Jazba esap — bul anıq, belgili bir waqıtqa jobalastırılǵan jumıs, wazıypa, tapsırmalardıń orınlanıwı, hárekettegi qızǵın islerdi, xızmet yaki ilimiy saparlardıń juwmaǵı haqqındaǵı maǵlıwmat beriwshi hújjet bolıp esaplanadı.

Jazba esapta keltirilgen maǵlıwmatlar anıq, isenimli, áhmi etke i e bolıwı kerek. Onda qanday jumıs, wazıypa, tapsırmalardıń berilgenligi hám orınlanganlıǵı, jetiskenlikler hám itibardan shette qalıp qoyǵan yamasa mashqala tuwdırıp atırǵan jaǵdaylar hám olardıń sheshimi, saplastırıp ushın ne islew múmkinligi ayıladı.

Jobalastırılǵan jumıslar haqqında jazba esaplardıń jazılıw úlgesi tómendegishe bolıwı múmkin:

1. Teması:
2. Hújjettiń atı (Jazba esap).
3. Jazba esap teksti.
4. Jazba esap beriwshiniń lawazımı, atı, ákesiniń hám atasınıń atı.
5. Sáne
6. Jazba esaptı tastıyıqlawshı basshınıń qolı.

Jeke hújjetler

Xızmetker haqqında tolıq maǵlıwmat beretuǵın hújjetler birgelikte jeke hújjetler jıyması dep ataladı. Bunday hújjetler mákeme iskerligin úyreniwdiń bekkem hám tiykarǵı deregi bolıp esaplanadı.

Jeke hújjetler júymasında tómendegi hújjetler sanlar menen kórsetilgen tártipte saqlanadı:

Jıymdaǵı hújjetlerdiń dizimi

- Jumısqa qabıl etiw haqqında arza, jollama yaki usınısnama;
- Kadrlardı esapqa alıw boyınsha anketa yaki jeke maǵlıwmatlar qaǵazı;
- Ómirbayan;
- Maǵlıwmatı haqqındaǵı hújjetler nusqası;
- Minezleme;
- Buyırıqtan kóshirmeler;

Kadrlardı esapqa alıw boyınsha jeke qaǵazǵa qosımsha;
Jeke adamǵa tiyisli maǵlıwmatnama hám basqa hújjetler.

Jasaw mánzilinen maǵlıwmatnama hám densawlıǵı haqqında medicina mákemesiniń maǵlıwmatnaması hám basqa da ekinshi dárejeli jeke hújjetler

Eskertiwler, xoshametlewer, atasınıń atına ózgertiwler kirgiziw haqqındaǵı buyırıqlar kadrlardı esapqa alıw boyınsha qosımsha jazılǵanı ushın olardan kóshirme alıp, jeke hújjetler júymasına ayırım qosıp qoyıw shárt emes.

Jeke hújjetler júymasındaǵı tiykarǵı hújjetler haqqında arza, ómir-bayan, minezleme menen birgelikte mákeme ushın zárúr hújjetler gúwalıqlar, diplom sıyaqlı hújjetlerdiń nusqasın tayarlawǵa ruqsat etiledi. Bunday jaǵdayda nusqa tek tiykarǵı nusqadan alınadı. Pasport, áskeriy bilet hám joqarǵı húkimet organlarınıń maqtaw hám sıyılıqlaw qaǵazlarınıń nusqası qabıl etiledi. Xızmetker jumısqa qabıl etilgennen keyin kadrlar bólimi tárepinen jeke maǵlıwmatlar qaǵazın toltıradı hám bul hújjet jeke hújjetler júymasında bólek saqlanadı. Jeke maǵlıwmatlar qaǵazı mákemedede kadrlardı esapqa alıw hám quramın anıqlawda xızmet atqaradı. Jeke maǵlıwmatlar qaǵazı jumısqa qabıllanıwshınıń kórsetken hújjetleri (pasport, diplom, áskeriy bilet, miynet dáptershesi h. t. b) tiykarında toltırıladı. Jumısqa qabıl etilgen adam jeke maǵlıwmatlar qaǵazında kórsetilgen jerge qol qoyadı hám toltırılǵan sáneni jazadı. Qánige jumıstan bosatılǵanda jeke maǵlıwmat qaǵazına da buyırıqtıń sánesi hám sanı, bosatılıw sebebi jazıladı.

Isenim xat — bul qanday da bir mákeme, shólkem yaki ayırım adamnıń óz atınan ekinshi bir adamǵa isenim bildirip, wákillik bergen jazba túrdegi hújjeti. Isenim xatlar óz mazmunına qaray xojalıqtı basqarıw, aqsha hám basqa materiallıq baylıqlardı alıw, sud keńselerinde is alıp barıw hám basqa da islerdi alıp barıw hám basqa da islerdi ámelge asırıwda qollanıladı.

Qanday da bir isti bejeriwge tolıq huqıq beriw kim tárepinen (mákeme tárepinen be yaki ayırım adam tárepinen be) rásmiyestiriliwine qaray isenim xatlar rásmiy hám jeke isenim xat bolıp ekige bólinedi.

Xızmet salasındaǵı rásmiy túrdegi isenim xatlar mámleketlik mákemeler, kásiplik awqam jáne basqa da jámiyetlik shólkemler

tárepinen belgili lawazımdaǵı jeke adamǵa onıń kórsetilgen shólkemler tárepinen is júrgiziwge wákillik alǵanın bildiriw ushın beriledi; olarǵa mákeme baslıǵı tárepinen qol qoyılıwı hám mór basılıp tastıyqlanıwı kerek.

Ayırım jaǵdaylarda, máselen, jámiyetlik múlkti basqarıwda isenim xattıń nızam talabına baylanıslı notariallıq tastıyqlawdan ótiwi zárúr boladı.

Mazmunı hám wákilliginiń kólemine qaray isenim xatlar bir retlik, arnawlı hám ulıwma bolıp bólinedi.

Bir retlik isenim xat belgili bir isti ámelge asırıw, wazıypanı orınlaw ushın, máselen, tek bir ret ǵana pul yaqı qımbat bahalı zatlar alıw ushın beriledi.

Belgili bir waqıt dawamında bir túrdegi birneshe wazıypalardı beriw wákilligin beriwshi isenim xatlar arnawlı isenim xatlar dep ataladı.

Ulıwma isenim xatlarǵa xojalıqtı basqarıw menen baylanıslı hár túrli islerdi ámelge sıraw huqıqın beretuǵın isenim xatlar kiredi.

Rásmiy isenim xatlarda olardıń háreket etiw kúshin saqlaw múddeti kórsetiledi. Olar birneshe kúnnen birneshe jılǵa shekemgi múddetke beriledi, lekin úsh jıldan artıq bolmawı kerek. Eger isenim xatta onıń háreket etiw múddeti anıq kórsetilmegen bolsa, onda ol berilgen kúnnen baslap bir jılǵa shekem óz kúshin saqlaydı.

Rásmiy isenim xatlar, ádette tayar baspa is qaǵazında jazıladı. Bunday baspa is qaǵazlarında isenim xattıń barlıq zárúrli bólimlerin durıs hám anıq toltırıw ushın arnawlı orın hám kórsetpeler bar. Baspa is qaǵazları bolmaǵan jaǵdayda isenim xatlar ápiwayı qaǵazǵa jazıladı hám onıń joqarısında shep tárepte isenim xat beriwshi mákemeniń tórtmúyeshli móri basıladı.

Materiallıq baylıqlardı alıw ushın berilgen isenim xatlar belgilengen túrdegi baspa túrdegi baspa is qaǵazlarında kárxana baslıǵı hám bas esapshınıń qol qoyıwı menen toltırılıp, tek usı kárxana xızmetkerlerine beriledi.

Rásmiy isenim xattıń zárúrli bólimleri:

Isenim xattı beriwshi mákemeniń atı.

Isenim xattıń tártip sanı hám berilgen waqıtı.

Isenim xat berilip atırǵan jeke adamnıń lawazımı, atı, ákesiniń hám atasınıń atı.

Qımbat bahalı buyımlar alınatuǵın mákemeniń atı.

Isenim xattıń beriliw sebebi.

Isenim xattıń háreket etiw múddeti.

Isenim xat berilip atırǵan xızmetkerdiń úlgi retindegi qoyılǵan qolı.

Materiallıq baylıqlardı alıwshınıń kim ekenligin tastıyıqlawshı hújjettiń atı (pasport, gúwaliq).

Isenim xattıń zárúrli bólimleri anıq, durıs dúzetiwlersiz toltırılıwı kerek. Olay bolmaǵan jaǵdayda materiallıq baylıqlardı beriwge ruqsat etilmeydi. Materiallıq baylıqlardı alıw ushın isenim xatlardı toltırıw, beriw hám esaptan ótkeriw tártibin saqlaw hám paydalanıw, qadaǵalaw kárxana bas esapshısınıń wazıypası bolıp esaplanadı.

Isenim xatlardıń ekinshi túri—jeke isenim xat, yaǵnıy ayırım bir adam tárepinen basqa bir jeke adamǵa qanday da bir isti orınlaw ushın isenim bildirip berilgen jazba hújjet bolıp esaplanadı. Belgili bir shólkemnen pul yaki qımbat bahalı zatlardı, zárúr bolǵan hújjetlerdi alıw, transport quralların basqarıw, geypara sawda-satıq shártnamaların rásmiylestiriw hám basqa jeke islerdi orınlaw ushın isenim bildiriledi.

Jeke isenim xatlardıń eń kóp tarqalǵan túri pul (aylıq, napaqa) alıw ushın jazılǵan isenim xat bolıp esaplanadı. Bunday jazba wákilikti májbúriy notarial tastıyıqlawdan ótkeriw shárt emes. Isenim bildiriwshı adamnıń qoyǵan qolın ol islep atırǵan yaki oqıp atırǵan jerdegi basqarmalar, ol jatıp emlenip atırǵan mákeme hákimiyatı, hár bir áskeriy bólim basshısı h. t. b lar tárepinen tastıyıqlanıwı jetkilikli.

Jeke isenim xatlar erkin usılda kóbinese qoldan jazıladı. Onda tómendegi zárúrli bólimler bolıwı kerek:

Hújjettiń atı (Isenim xat).

Isenim bildiriwshiniń atı, ákesiniń hám atasınıń atı.

Isenim xat berilgen adamnıń tolıq atı.

Isenim xattıń mazmunı (onda tapsırılǵan wazıypalar anıq kórsetiledi).

Tapsırılǵan wazıypalar ámelge asırılıwı zárúr bolǵan mákemeniń atı.

Isenim bildiriwshiniń qolı.

Isenim xattıń jazılǵan waqtı.

Isenim bildiriwshiniń qoyǵan qolın tastıyıqlaǵan basshınıń lawazımı hám qolı.

Isenim bildiriwshiniń qoyǵan qolı, tastıyqlanǵan sáne hám dón-gelek mór.

Jeke isenim xatlarda da olardıń háreket etiw múddeti kórsetiledi. Napaqa alıw ushın beriletuǵın isenim xattıń háreket etiw múddeti úsh ayǵa shekem boladı.

Jeke isenim xatlar tastıyqlanıwına qaray ápiwayı hám notarial bolıp eki túrge bólinedi.

Ápiwayı isenim xatlar is haqı, napaqa, stipendiya pochta jónetpelerin alıw ushın onı jazǵan adam islewshi mákeme yaki oqıytuǵın bilim jurtı baslıǵınıń qolı hám móri menen tastıyqlanadı.

Notarial isenim xatlar notarial keńseler tárepinen, olar bolmaǵan jerlerde rayonlıq, qalalıq hám awıllıq hákimiyatlar tárepinen tastıyqlanadı. Bularǵa turaq jaydı sıylıqqa beriw, miyrastı ótkerip beriw, miyrastı alıw huqıqı haqqındaǵı gúwalıq, jeńil avtomobilden paydalanıw h.t.b islerdi ámelge asırıw ushın jazılǵan isenim xatlar kiredi. Notarial isenim xatlardıń ápiwayı isenim xatlardan jáne bir ayırması—olarda hújjettiń atınan keyin onıń dúzilgen ornı hám sánesi kórsetiledi.

Rásmiy (xızmet salasındaǵı) isenim xattıń úlgisi:

Mekteptiń tórt múyeshli móri
(isenim xattıń qatar sanı, berilgen waqtı)
(05.06.2017)

Isenim xat

Shomanay rayonındaǵı 12-sanlı ulıwma orta bilim beriw mektebi direktorınıń xojalıq isleri boyınsha orınbasarı Iniyat Marqabay ulı Turdımuratovqa rayon aralas zatlar dúkanına ajratılǵan 5600000 (bes million altı júz mın) sumlıq sport buyımların alıwǵa isenim bildiredi.

Isenim xat 2017-jıldıń iyun ayınıń 25-sánesine shekem óz kúshine iye.

12-sanlı mektep direktorı:

U. Mırzabaeva.

ÁPIWAYÍ JEKE ISENIM XATLARǴA MÍSALLAR:

Isenim xat

Men, Nókis qalası 21-kishi rayon 15-jaydıń 28-úyinde jasawshı Aytjan Smet ulı Bayniyazov jaqın qońsım Murat Bahadır ulı Seytnazarovqa qalanıń 15-baylanıs bóliminen meniń atıma kelgen pochta jónetpelerin alıwǵa isenim bildiremen.

2018-jıl 21-aprel (qolı) Aytjan Smet ulı Bayniyazov

Aytjan Smet ulı Bayniyazovtıń qoyǵan qolın tastıyıqlayman.
Kadrlar bóliminiń baslıǵı (qolı) Aytbay Qádir ulı Saparov

2018-jıl 21-aprel (mór ornı)

Kelisim xat

Xızmet boyınsha kelip túsken hújjetler ústine basshılar tárepinen qanday da bir pikir bildirip, ne islew kerekligin belgilep beretuǵın jazıwlar kelisim xat (rezolyuciya) delinedi. Bunday belgilep beriwshi jazıwlar, ádette, júdá qısqa anıq bolıp, kórsetpe túrinde jazıladı. Qanday da bir qaǵazǵa — meyli ol joqarı mámleketlik uyımnan kelgen buyırıq yaqı kórsetpe bolsın, meyli qanday da bir xızmetker yaqı jumısshınıń ótinishi ya shaǵımı bolsın — kelisim xatın jazıwdan burın basshı onıń mazmunı menen jaqsılap tanısıp shıǵıwı, áhmiyetin tereń túsiniwi hám orınlanıwın durıs belgilep beriwı kerek. Belgilenip berilgen jazıwlardıń orınlanıwın waqtı-waqtı qadaǵalap turıwǵa da itibar beriliwi lazım.

Kelisim xatınıń tiykarǵı zárúriy bólimleri:

Orınlawshı yaqı orınlawshılardıń atasınıń atı.

Qısqa kórsetpe.

Orınlaw múddeti (zárúrli bolsa).

Basshınıń qolı.

Sáne.

Kelisim xat ulıwma hám anıq mazmunǵa iye bolıwı múmkin.

Ulıwma kelisim belgileri:

Basshılıq ushın esapqa alınsın.

Orınlaw ushın esapqa alınsın.

Maǵlıwmat ushın esapqa alınsın.

Anıq kelisim belgisinde basshı hújjettiń mazmunına qaray, baǵınıshlı lawazımdaǵı xızmetkerlerge tiyisli tapsırmalar beredi. Olarda, ádette, lawazımlar, rásmiy anıq atasınıń atı kórsetiledi.

Mısalı:

Kásiplik awqam baslıǵı

T. S. Sársenbaevqa

Komitet májilisinde kórip shıǵıń hám arzagóyge juwap xat tayarlań.

(jeke qolı. sáne)

Kelisim belgisinde orınlawshılar sanı bir adamnan artıq bolmaǵan maqul, biraq ayırım jaǵdaylarda 2—4 adam bolıwı da múmkin:

Sabır Mádiyár ulına

Bólimde kórsetilgen kemshiliklerdi dúzetiwge dıqqat bóliń.

Allabay Qudaybergen ulına

Kelesi jıldıń is jobasın dúziwde usınıslardı esapqa alıń.

(jeke qolı. sáne)

Kelisim belgisinde orınlawshılar eki adamnan artıq bolsa, birinshi adam hújjet ushın sheshiwshi orındaǵı adam bolıp esaplanadı.

Kelisim belgileri buyırq meyilde jazılsa da, jaǵdaylarǵa baylanıslı (tiykarǵı jumıstı orınlaw basqa adamǵa júklenip atırǵanda) «Ótinish qılaman», «Sorayman» sıyaqlı jumsartıwshı sózler qollanılganı maqul.

Kelisim belgisi anıq kórinip turıwı ushın, ádette, birinshi bettiń joqarı bólimindegi bos orınǵa tiykarǵı tekstke parallel qılıp qoldan sıya menen jazıladı.

Kórsetpe

Kórsetpe — bul nızam hám basqa normativlik hújjetlerdi túsindiriw maqsetinde shıǵarılatuǵın huqıqıy hújjet. Ol mákeme hám onıń bólimleriniń, jeke hámeldar hám puqaralardıń shólkemlestiriw, ilimiy-texnikalıq, finans hám basqa da isleri tiykarında tártip-intizam ornatiw maqsetinde mámleketlik basqarıw uyımları tárepinen shıǵarıladı yaqi olardıń baslıqlarınıń qol qoyıwı menen tastıyıqlanadı.

Kórsetpeniń zárúrli bólimleri:

1. Hújjettiń joqarısında tastıyıqlawshı xat.
2. Hújjettiń teması, atı (Kórsetpe)
3. Tekst (kirisiw bólimi, bólimleri, bólimsheleri h. t. b)
4. Kórsetpe dúziwshiniń lawazımı, atı, ákesiniń hám atasınıń atı, qolı.
5. Kórsetpe dúzilgen sáne hám qatar sanı, shártli sanları.

Zárúrli bólimniń 1-qatarında joqarıda «Tastıyıqlayman» degen sóz jazılıp, onıń tómengi jaǵında mákemeniń baslıǵınıń lawazımı, qolı, hújjettiń dúzilgen waqtı kórsetiledi.

«TASTÍYÍQLAYMAN»
«Bilim» baspasınıń direktori

Qolı
22-may 2017-jıl

Tema menen hújjettiń atı qosılǵan jaǵdayda da boladı. Lekin hújjettiń atı «Kórsetpe» sózi, ádette, temadan keyin, al orıs tilinde temanıń aldında taza joldan úlken háripler menen jazıladı. Temada kórsetpe talapları qaratılǵan másele, mazmun yaki jeke adamlar anıq shegaralanıp kórsetiliwi tiyis.

Máselen: «Is qaǵazların qalay júrgiziw haqqında «KÓRSETPE»

Kórsetpe teksti bólimlerden quraladı, bólimler bólimshelerge, statya hám bántlerge bóliniwi múmkin. Kórsetpe «Ulıwma qaǵıydalar» dep atalatuǵın kirisiw bóliminen baslanadı. Onda kórsetpeniń mazmunı, paydalanıw tártibi hám basqa ulıwma máseleler sóz etiledi. Teksttiń tiykarǵı bólimi anıq kórsetpeler beriwshi qásiyetke iye bolıp, onda «kerek», «lazım», «shárt», «tiyis», «múmkin emes», «jol qoyılmaydı» sıyaqlı sózler hám sóz dizbekleri qollanıladı. Tekst úshinshi bette sóylewshiniń atınan yaki onısız bayan etiledi.

Kórsetpelerdiń ishinde xızmetkerdiń lawazımı kórsetpesi ayrıqsha orındı iyeleydi. Onda ulıwma bólim, xızmetkerdiń minnet hám wa-zıypaları, huqıqları, basqalar menen qarım-qatnası, isti bahalaw jolları hám juwapkershiligi kórsetiledi. Lawazım kórsetpesin xızmetkerdiń tikkeley baslıǵı islep shıǵıp, onı keyninen bólim baslıǵı yaki mákeme baslıǵı tastıyıqlaydı.

Lawazım kórsetpesiniń tómendegidey ózine tán zárúrli bólimleri bar:

1. Mákeme yaki onıń bóliminiń atı.
2. Hújjetiniń atı.
3. Ústińgi tárepindegi tastıyıqlawshı xatı.
4. Sánesi.
5. Shártli sanları.
6. Dúzilgen ornı.
7. Teması.
8. Teksti.
9. Dúzgen adamnıń qolı.

KÚNDELİK

Miyzannıń 12-sánesi. Men ornımnan erte, azanǵı saat jetide turdım. Kún ashıq boldı. Dene shınıqtırıw ushın 10 minut jeńil gimnastika isledim. Sońınan muzday suwǵa juwındım. Azanǵı awqattı jep mektepke kettim. Búgin algebra hám qaraqalpaq tilinen «5» bahasın aldım. Áke-sheshemniń de hám meniń de waqtım xosh boldı. Sabaqtan soń azǵantay dem alıp, keyninen úy jumıslarına kómek berdim.

Erteńgi sabaqqa júdá muqıyatlı tayarlandım.

Miyzannıń 13i. Búgingi kún bultlı boldı. Azanda sál selpilep jawın jawdı. Tústen keyinge qarap kún ashıldı. Sabaqtan keyin Azamat ekewimiz úlketanıw muzeyine bardıq. Muzeyde hár túrli eksponatlardı kórdik. Olardıń ishinde, ásirese arxeologiya bólimi meni qızıqtırdı. Keshte jazıwshı Tólepbergen Qayıpbergenovtıń «Qaraqalpaq qızı» romanın oqıdım. Oqıp baratırǵan jerlerim ózime unadı. Sońınan telekórsetiwden demalis koncertin tıńladım. Muzıka adamǵa sonday jaǵımlı. Ol sharshaǵanıńdı shıǵaradı.

DAǴAZA

20...-jıldıń 13-sáwir ayı kúni saat 16⁰⁰te Kúnxoja atındaǵı orta mektepte ata-analar jıynalıstı boladı.

Kún tártibinde:

1. III sherektiń juwmaǵı,
2. Qatnas hám tártip máselesi.

Bayanatshı — mektep oqıw bóliminiń baslıǵı Qonısbay Palwan ulı.
Mektep direktori.

27-shuniqiw. Özleriñiz muğallimniñ basshılığında mekteptegi hár túrli jumıslarğa baylanıslı dağazalar hám ótkerilgen jıynalıslarğa protokollar jazıp úyreniñ.

28-shuniqiw. Úlgi sıpatında berilgen akt, xabarlama hám telegrammalardı oqıñ. Olardıñ stillik ózgesheliklerine dıqqat etip, tiyisli jerde durıs qollanıwdı bilip alıñ.

AKT

Biz, tómendegi komissiya aғzaları, Aytımbet Ábdiraman ulı (mektep xojalıqın basqarıwshı) Gúlziyba Qádirimbet qızı hám Azat Pirnazar ulı menen birlikte 20...- jıldıñ jawza ayınıñ 12-kúni usı aktti tayarladıq. Akt mazmunı tómendegishe:

93 Báhargi egis waqtında mektep jerine egiw ushın satıp alınğan 1 kg piyaz tuqım, 1,5 kg geshir tuqım, 200 kg kartoshka arnawlı tayarlanğan jerlerge tolığı menen egildi. Usınıñ durıslığına qol qoyıwshılar:

Mekteptiñ xojalıq basqarıwshısı: (qolı)	Aytımbet Ábdiraman ulı
Qatnasıwshılar: (qolı)	Gúlziyba Qádirimbet qızı
(qolı)	Azat Pirnazar ulı
	20...-jawza ayınıñ 12 si.

XABARLAMA

Rayonlıq jaslar shólkeminiñ xatkeri M. Áljan ulına Ájiniyaz atındağı orta mekteptiñ oqıwshıları mektep aynalası menen awıl atızlarına báhargi terek tigiw minnetlemesin múddetinen bunnan artıǵı menen orınlap shıqtı. Báhargi terek egiw waqtında oqıwshılar jobada belgilengeninen zıyat 300 túp tut, 500 aq terek t. b. nállerin tikti.

Jaslar shólkeminiñ xatkeri: (qolı) Sh. Qádirbek ulı.
20...-jil, hamal ayınıñ 12 si.

TELEGRAMMA

Tashkent, Nawayı kóshesi, 6-jay, Raximov Abatqa

Sizdi tuwılğan kúniñiz benen qutlıqlayman, óziñizge bekkem den-sawlıq, oqıwıñızda úlken tabıslar tileymen. (atı, familiyası)

TELEGRAMMA

20...-jil Sumbileniń 25 si kúni. U 3-reysi menen ushaman, kútip al (ismi)

TÁKIRARLAW USHÍN SHÍNÍGÍWLAR

Berilgen úzindilerdi oqıń hám óz sózińiz benen bayanlań. Waqıyaǵa tema qoyıń.

1. Biz apatshılıq orayı bolǵan aymaqtı kórmekshi edik, biraq, málim sebeplerge bola, telefon baylanısı menen ǵana sheklengendi maqul kórdik.

— Awhal izge túsip kiyatır, — dep xabarladı ol jaqtan telefon arqalı. Qáweterlenbey-aq, qoyıńlar...

Joqarıdaǵı sózlerdi esitip, bizler kewlimiz biraz qáterjam bolıp qayttıq. Ol jerde bolsa, ǵúres dawam etip atır. Átteń, bul sawal qıynaydı:

Bul apatshılıq qalayınsha júz berdi? Onıń aldın alıw múmkinshiligi joq pa edi? (*Gazeta materiallarınan*).

2. Kún batıp baratır. Aspanda asıqtay bult joq. Qubladan jangá jaǵımlı salqın samal esedi. Esken samaldıń epkini menen toǵaydaǵı qalıń ósimliktiń bası barıp-kelip shayqaladı. Teńselip ırǵaladı. Japıraǵı shayqalǵan aǵashlardıń astında samaldıń órine qarap kókiregińdi kerip tura qalsań, bir túrli ráhátlenip zeyniń ashıladı. Turǵan sayın turǵıń keledi.

Toǵaydıń arasında aǵashtan, kók qamıstan islengen bir ılashıq bar. Shatlardı qırqıp, kók qamıslardı orıp ayamay basqan. ılashıqtan jawın ótse de, quyash ótkendey emes. Esigi qublaǵa qaratılǵan eken, jaǵımtallı keshki samal esikten kirip, ılashıqtıń quwıs-qoltıǵınıń barlıǵına jaylasqan, ishi teris áywannıń astınday házlik, salqın.

Kún batıp baratırǵanda usı ılashıqtan bir qara torı jas kelinshak shıǵadı da qorıqqan adamday alańlap hár tárepke qaraydı, hesh nárse kórinbegenlikten qaytadan ılashıqqa kiredi. Tuwılǵanına 5—6 kún bolǵan qızıl shaqa jas bala ılashıqta qundaqlawlı jatır edi. Ingalap jilasa, balanı emizip jubatadı. Bawırına basıp:

— Ózi atasına usaǵan-aw. Atası qonqaq murın, adıraq kózlew edi, balası da sonday. Tap atasınıń awzınan túskendey. Balasın kórgende atası quwanar ma eken, yamasa burın bala súymegen adam joldaslarınan uyalıp qalmas pa eken, — dep kelinshek gúbirlep ózinen-ózi sóleydi. Biraq onıń sózine bawırındaǵı qızıl bala da, dógerindegi tábiyat ta túsınbeydi. Kelinshek sóylep-sóylep boldı da, ılaşıqtan maydanǵa shıǵıp, taǵı dógerine qaraydı, aǵashtıń basına shıqtı... (M. Dáribaev).

3. Bir kúni balalar «Haywanat baǵı» degen kishkeneler ushın arnalǵan kitapshanı kórip otırıp, pildıń suwretiniń ústinde tartısıp qaldı.

— Oho, pil ne degen úlken, bul sirá hesh nárseden qorıqpaytuǵın shıǵar? — dedi Jańabay tańlanıp.

— Awa júdá, ayttıń-aw, qorıqpaytuǵın sirá jan bola ma? — dedi Murat oǵan qarsı shıǵıp.

— Boladı, pil qorıqpaydı. Sen oqıw kitaplarında kórmediń be? Pil qanday kúshli, jolbarıslardı ayaǵı menen basıp óltiredi!, — dedi Baxıt Jańabaydı quwatlap.

Bulardıń tartısın shette otırǵan Aysha: — Sizler jónsiz tartısıp atır-sızlar. Bunnan hesh payda shıqpaydı. Onnanda Uzaqbergen atamnan sorap qaytayıq, júriń, — dedi.

— Júriń, júriń, — desti balalar.

... Balalar Uzaqbergen ata menen sálemlesiwden-aq, úshewi úsh jaqtan sorawlar jawdırıp atır.

— Ata, pil degen hesh nárseden qorıqpaydı ya? — dedi oz pikirin quwatlap Jańabay.

— Ata, pil neden qorıqpaydı eken? — dep soradı Murat. Ústi-üstine usınday sorawlar berilip atır. Al, Uzaqbergen ata bulardıń sorawların erinbey tıńlap otır.

4. Álbette, awılımızdıń kelbeti jaqın jıllar ishinde tanımaslıq dárejede ózgeredi. 2. Ol, múmkin, bizlerge járdemge keler. 3. Meniń oylawımsha, koncert qızıqlı ótti. Biziń aldımızda úlken wazıypalar tur: birinshiden, orta mektepti tabıslı tamamlaw, ekinshiden, joqarı oqıw orınlarına kirip, oqıwdı jáne de dawam ettiriw. 5. Qullası búgingi isti erteńge qaldırmawımız kerek. Rasın aytsam, men de shın kewilden quwandım. (Ó. Xojaniyazov) 7. Solay etip, bul usınıs bir awızdan qabıl etildi. (A. Bekimbetov) 8. Bul shınında, jaqsı qıyal edi. (I. Yusupov).

9. Gúmbirle, gúmbirle, Asqar taw,
Sazıńnan ses urlap alayın.
Yosh barda, kókirekte qol barda,
Turqıńdı toplayın tolayım.

(Sh. Seytov)

10. — Óydeme, — dedi Ajar kelin, mańlaydı heshkim ġayrı jurttan
tawıp almaydı. *(K. Sultanov)*.

Bálki, nasaz keler, bálki saz keler,
Bálki, hawazımnan báhár, jaz keler,
Tek, sıńlim, qardashlıq kewlimdi uqsań,
Sonıń ozinen-aq mağan ház keler.

(I. Yusupov)

Aġın suwdı jaġalaġannıń,
Sezimi sergip, kewli keńeyer,
Tebisindey tamırda qannıń,
Suw toqtawsız aġıwdı biler.

(I. Yusupov)

Quyash kúldi, jiltır gúmis nur tókti,
Sáwle shashıp, jiltıratı jer kókti,
Bulaq shapshıp sıldır-sıldır atılıp,
Boz jorġaday sekiriwin údetti.

Jer betiniń qarı ketip, dolanıp,
Bay tábiyat ġáziynesin dóretti.

Toliqsıp, tawlanıp ótken burınlar.
Taraqqa kelmegen asaw burımlar.
Qaġazday qulaqlar, piste murınlar,
Árebek sirġadan qalġan qusaydı.

(G. Esemuratov)

5. — Wa, xalqım! — dedi tútep turġan dalaġa tunjırap qaraġan
Taġaymurat. — Xan bolġanim joq, biraq xanġa qádirli boldım. Biy
bolġanim joq, biraq biyge joldas edim. «Tuyġın menen dos bolıp,
torġay da tórge shıqqan» — degen sóz bar. Edil boyında el biyligi
ushın talasqan ekimıń sultan bar edi, endi hesh birewi joq. Qarshıġa

qırılıp, qara qusqa náwbet jetti degen — usı. Bek bolǵannıń bári bir-dey emes arasında búrkiti de, bayıwlısı da bar edi. Búrkitten tálim aldım, bayıwlıdan qashtım. Qırq jıl qılısh uslaǵan bolsam, sonıń otız jılın ot úplep júrip ótkizdim. Segiz jıl jalınlı kórik aldında turıp semser soqtım, on jıl orıstıń mádeniyatın úyrendim, jetti jil jaw menen ayqastım. Babalarım bay bolǵan joq, qızıl tildi iske salıp kún kórdi. Sózge sheshen adamlar edi. Men adamlar menen emes, temir menen tillestim. Temirshiden ne tórelı sóz shıǵa qoyar deyseń.

Ormanbettiń oń qolı edim. Orda basqarıw usılın úyrendim. Sonıń ushın da, eń sońında awırmanlıqtı maǵan júklep otırsız. Bul orınlı da shıǵar. Tileklerińizdi qabıl aldım, biraq bul tursımızda biz el bola almaymız. Jaw jaǵamızdan aldı, etegimiz tarı bolıp tur. Xo-Urlıq endi shapsa, elden nıshan qalmaydı. Edil boyı endi bizge mákan bolıwdan qaldı. (*K. Mámбетov*)

6. Ekinshi kúni azanda Temirxan ata balalardı kól ishi menen tanıstırdı. Qalay etip pishen orıw kerekligin túsindirdi, biraq bul kúni hesh kim de pishen orıwǵa kiriskeń joq. Hámmesi de kól ishın qıdırıp, dem aldı. Balalar biraz dem alǵannan keyin, Temirxan ata olardıń bazi birewlerine aǵash shawıp ákeliwdi, kimine otın tayarlawdı tapsırdı. Keshke shekem kewlindegisiniń barlıǵın da isletti. Sóytip, ǵarrı óz miyneti menen jaslardıń jataq ornı ushın shatır dúzetip berdi. Shatır oǵada sulıw hám kól ishinde ayrıqsha kózge túsetuǵın appaq sán berip turdı.

— Endi men qaytayın, balalarım, — dedi Temirxan ata kelesi kúni azanda, — búginnen baslap meniń aytqanımday etip ora berińler.

Bul waqıtta tań atıwǵa meyil berip, kún shıǵıp juldızlar serpile baslaǵan edi. Balalar da álleqashan turıp shay ishıp atır.

— Ata, keshe de tınbadıńız, túske deyin jatıp dem alıp ketersiz, — dep Atamurat mirát etti.

— Joq, shıraqlarım, házir awıldıń hámmesi meni kútip otırǵan shıǵar. Búgin awılǵa jetip, qalaǵa ketiwim gerek.

Balalar qansha jalınsa da, Temirxan ata óz aytqanında turıp aldı. Aqırı bolmadı. Hámme orınlarınan turıp, ǵarrını qaytarmaqashı boldı. Birewleri juwırıp barıp onıń atın sheship ákeldi. Temirxan ata atqa minip awılǵa qaray jónelgeninde, gey birewleri: — ata bizlerge gazeta, xat ákelip tur, — dep izinen baqırısıp qaldı. (*T. Qayıpbergenov*)

DÓRETIWSHILIK JUMÍSLAR USHÍN TEKSTLER

MÚTÁJLIK ÚYRETEDİ

Bir otınshınıń eki balası bolıptı. Hár kúni ol toǵayǵa barıp otın shabıw ushın balasınıń birewin ózi menen birge alıp ketedi eken. Ol otın shapsa, balası oǵan járdemlesedi eken. Sóytip júrgende balaları úlkeyip erjetkennen keyin, ákesi olarǵa bılay depti:

— Endi, balalarım, sizler toǵayǵa ózleriń barıńlar, al men úyde qalayın. Balaları oǵan bılay dep juwap beripti:

— Aǵa, qápelimde arba sınıf qalsa ne qılamız, kim onı bizlerge dúzetip beredi? —

Balalarım, egerde arba sınıf qala qoysa yamasa taǵı da qolaysız waqıya bolıp qalaǵoysa, qorqpańlar. Sizlerge mıtájlik barlıǵın da úyretedi. Sóytip, aǵayınlılar toǵayǵa jónep ketipti. Jas jigitler shaqqan, tez islepti. Olar otındı kereginen de zıyat shawıp, olardı arbaǵa jaqsılap tiyep, úyine qaray kete beripti. Arba jolda sınıf qalıptı. Olar arbandan sekirip túsip:

— Mıtáj, kel bunda arbanı dúzetip ber, — dep baqıra baslaptı.

Gewgim de tıse baslaptı. Mıtáj bolsa kelmepti. Sonda kishkene inisi bılay depti:

— Nálet jawır, Mıtáj kelmedi. Arbanı dúzetiwdi ózlerimiz qolǵa alsaq qáytedi? Oǵan úlkeni bılay dep juwap beripti:

— Múmkin, Mıtáj uzaqqa ketip qalıp, bizlerdiń dawısımızdı esitpey turǵan shıǵar. Kel kúshimiz jetkenshe ekewimiz birge baqırayıq. Sol baqırıwdan tamaqları qarlıqqansha baqırıptı, biraq olarǵa heshkim de kelmepti. *(Bolgar xalıq ertegi)*

JOL QÍSSASÍ

Insannıń júrek pákligi hárqashan ózine ılayıqlı páklikti taba bermeydi. Ómir seniń aytqanıńnan kóre turmıstıń biyligine ırıq berip, óz erkinnen ayra tússeń de táájip emes! Biraq turmısqa biyletiw de, onıń aǵımında ketiw de ózińe, tek ózińe ǵana tán. Hárqashan júrek hámiri seniń isenimińniń qulı. Demek solay eken, turmısqa da sıǵalap qaraw dárkár eken.

Bas urıw, turmıstıń erkinde ketiw múmkin, biraq insan atawlı óz ıqtıyarın qoldan berip, iyi boslıq etip, barlıq jala atawlını turmısqa jabıwdı emes, óz erkińdi biylewdi de oylawıń kerek. Bárin turmıstıń

biyligine salıp, mezgilsiz umıta bersen, erteñgi aldağı waqıt ullılığının táshwishlerin qalay tartasañ?

Qoblannıń jumısı jaman emes edi. Tınısh. Temir jol stanciyası úlkeyip, jańa qala salına basladı. Burıngı jatqan bir meñirew dala kóz tartatuğın qalağa aynala berdi. Tumlı-tustan adamlar kelip, xalıq kóbeydi. Onıń ústine Qoblan alısqa ketip atırğan joq. Qurılıs materialların tasıydı. Kesh bolsa jataq jay, kinoteatr. (S.S.)

SHEGARASHÍNÍN BALASÍ

21-iyunnen 22-iyunge ótken tún jıldıń eń qısqa túni edi. Bul tún 1941-jılı Ukrainanıń batısında jáne de qısqa bolıp ótti. Xabar beriwshi hám jaqtılandırıwshı raketalar tań qarańgılığın buzıp jiberdi. Mıńlağan qanlı sağımlar jalınğa aylandı. Urıs baslandı. Gitlershi diviziyalardıń jawızlıq hújimine birinshi bolıp shegarashılar dus keldi. Basqalardıń qatarında Lvov oblastında jaylasqan zastava gornizonı da sawashqa kiristi. Shegara saqshıları arasında zastava baslıgınıń orınbasarı V.Golubevtiń 12 jasar balası Sasha Golubev ta bar edi.

Jas baylanısshı Sasha oq jawını astında oypatlıq hám biyikliklerden sheberlik penen paydalanıp, jawıngerlik xızmetin atqarıp turğan shegarashılarga birneshe mártebe oq dáriler alıp barıp berdi.

Jol shetindegi tasada stanoklı pulemet bar edi. Pulemetshılar hújim jasap kiyatırğan fashistlerdi ayawsız qırğınğa ushıratıp turdı. Sonda da, hújim toqtağan joq. Zastavadağılar pulemettiń bargan sayın kem atıp atırğanlıgın sezip qaldı. Demek, olardıń oqları tawsılıp qalğan.

— Sasha, járdem bermeseñ bolmaydı. Bala eńbeklep ketti. Áne, ol pulemetke jaqınlap qaldı. Barı-joğı 30 metr qashıqlıq qalğanda, Sasha pulemetshilerdiń artınan eńbeklep kiyatırğan nemic avtomatshısın kórdi. Jasıl túsli mundir qasına kelgende, Sasha oğan oq attı...

ÓRDEK QÍRĞÍNNAÑ SOÑ

Xalqabad MTSında mısker bolıp isleytuğın qısıq kózli, beti bujır, eki urtı kámpit sorıganday ishine kirip ketken, irsek-tirsek gürek tisleri sóylegende qıymıldap turatuğın, shashları siyrek, jarasıqsız, soğan qaramastan shash qoyıp júretuğın, jası bıyıl qırq ekini bassa da hawlirip sóylegenin qoymağan Asqarbay degen jekke baslı bar edi. Beli jińishke, jawırını keñ, qálegen kiyim, belin buwsa jarasıp

ta sala beredi, qáddi-qáwmeti tik. Qolınan kelmeyjaq nársesi joq, bel-ketpen de saplaydı, toqtap qalğan traktordıń ba, mashinanıń ba buzılğan jerin shuqlastırıp tappay da, júrgizbey de qoymaydı. Aynaqapını da soǵıp kete beredi, gerbish órgende, jay sıbaǵanda ábden kámine keltirmese buzıp taslap, qaytadan isleydi. Qolına gazeta, kitap berseń, nan bermey-aq qoy, ashtan ólgenine qayıl.

Shaqamandaǵı aǵayınleri menen urısıp, qolın bir siltep ketkeli berli usı Xalqabad MTSında islep atır. Shopanday kúnde bir úyde qonaq bolıp, jaman úyrenip ketken usı adamnıń Sayımbet penen álpi alısıp, Sayımbettikinde birotala toqtadı. Shamalı kórpe-tósegi bar eken, onı da alıp keldi. Sál nárseniń ústinde Sayımbet onı úyinen quwıp jibergeni menen bir hápte óter-ótpesten onısız ómiri qızıqsızday ózi izlep tawıp keledi. Taǵı birewi dúmshe qoyıp, birewi ot jaǵıp, birewi suw tasısa, birewi qamır iylep, taǵı ońısıp kete beredi. (Sh. S.)

ÓMIR DÁPTERI

Ushan biyik Pamirden baslangan Ámiwdárya «Qızıljar» degen jerde «Aral teńizine bólinip barayıq» degendey, arqa betten «Qıpshaq», «Tallıq», «Mádeli» bolıp, al qalǵanı qubladan «Aqdárya» bolıp, keń shalqar dárya bolıp teńizge quyadı. Araldan shıqqan paroxod suwınıń mollılıǵına qarap, gá «Mádeliden» júrse, gá «Aqdáryadan» júredi. Eki dáryanıń boyı da sıǵasqan elat. Aqdáryanı gá «Orıs awıl», gá «Qabasan awıl» dep te ataydı. Dáryanıń jaǵasına salınǵan shaǵaladay aq jaylar. Awıl qaraqalpaq, qazaq, orıs — úsh dúrkin bir taypa elat. Ğırra jaǵada — uralskiyler. Orıs bayları bándirgi jerlerge qonıslasıp bolǵan soń dárhal sholan saldı, orısı-musılmanı jarlılardı jallay basladı. Solardıń biri biziń awıldaǵı Nurkeley degen bay edi.

Nurkeleyge jallanǵan kisi úshtiń biri boladı: aw-duzaǵı bir pay, kemesi bir pay, eki paydı baydıń ózi aladı. Sonda malay toǵız balıq uslasa, altawı Nurkeleyge tiyisli de, úsh balıǵı ǵana badraqqa beriledi.

Bay bul balıqlardıń hámмесin shplanına salıp, jumısshılardıǵa qaq-latıp, duzlatıp, paroxod penen Rossiyaǵa shıǵartadı da, birneshe esege pullap qaytadı. Jergilikli sada xalıqtıń onıń menen isi joq, bayaǵı waqıttaǵı sal minip, qaza salǵan ábiger talaptan qutilǵanına quwanadı. Bay menen urısıp, birewi ketse, ornına úshewi talap sorap keledi. (K.S.)

JETIMNÍŇ JÚREGI

Shashın tarap otırǵan Aysholpan bazda qolın kóterip, shashın sıypaǵanda jeńi shıǵanaǵına qaray túsip ketkende aq bilegi adam kewlin júregine joldas etkendey qıyalǵa dóndiredi.

Aysholpannıń qásiyeti tek sulıwlıǵında emes. Onıń ótkir zeyinli, ashıq minezli, uqıplı bolıwında edi. Ol oǵada puqta, sezgish qız. Kel-ketti bilip, uqıplı bolıwında edi. Ol otırıs-turıstı, jaqsı-jamandı, dos-dushpandı ayıra biletuǵın da edi. Aysholpan kamalǵa kelip, úy-ishiniń jumısına jaraytuǵın bolǵan kúnnen-aq, óz úyiniń iyesi bolıp aldı. Qartayǵan anasına qosılıp hesh bir miynetten qashpastan xızmet etti. Birde jamandı, birde jaqsını aytadı, degendey jurt Aysholpannıń jamanlıǵın aytpadı, jaqsılıǵın ayttı.

Qáddi-qáwmetine, sın-sımbatına, aqıl-oyı jarasqan dep gúrriń qıldı. Kórgen kóz taslaytuǵın, bilgen bawırłasıwǵa qayıl boldı. Onıń jawdırap turǵan alakózleri jigitlerdiń júreginen ótti. Sóytip Aysholpan atı shıqqan ádiwli qız boldı. Tap men sol atı shıqqan Aysholpannıń qas-qabaǵına úńilgendey bolıp qasında otırman. Maǵan onıń kózi de, ózi de, júzi de unaydı. Onıń hárbir sóylegen sózi maǵan násiyhattay kórinedi. Hárbir aytqan sózi qamırdan qıl suwırǵanday bolıp jan-júregińe tásir etedi. *(J.A.)*

HÚJDAN

Adam balasınıń ómiri de júdá qızıq. Ol álleqanday bir keńislikte bijnap júrgen sansız qumırsqalarǵa usaydı. Eger ústinen barıp qarap tursań, sol qumırsqalardıń ózlerinde san mıń ózgerisler bar. Birewleri iri, birewleri sál-pál maydalaw bolıp kórinedi. Biraq tasıp júrgen zatlarınıń kólemi ádewir-aq bar. Birewleri úp-úlken bolsa da, qurttay nárseni tańlap alǵan. Al kip-kishkene birewi náhán bir zattı domalatıp baratır. Tamashgóy bolıp sırtında qarap turǵanlarınıń, yaki bolmasa bos baratırǵanlarınıń da esap-sanı joq.

Adam balası da sonday. Birewi ólgenin bilmey isleydi. Al gey-paralar qaltasına qolın suǵıp júrip-aq, uzaq kúndi ótkizedi. Son-da da mańlayı bir márte terlemey-aq atı zer háripler menen jazılıp atırǵanlardıń esap-sanı joq.

Sonıń ushın da, pútkil dúnyanı kóz aldına alıp kelip kórsete alatuǵın bir ádil tárezi bar. Bul—hújdan. Hújdan aldında ózin eń ádil tutqan sudyanıń ózi de albırap, hátte qaytıp ketken teńizdiń ózi de tasıp, óz ornına túsıwi múmkin. *(K.M.)*

MAZMUNÍ

§1. Qaraqalpaq tili hám onıń rawajlanıwı. Tildin tálim-tárbiya hám basqa tarawlardagı ornı.....	4
§2. Sóylew mádeniyatı — jámiyet mádeniyatınıń aynası. Sóylew mádeniyatı hám sóylew ádebi. Ullı danışpanlarımızdın sóylew ádebi haqqındağı pikirleri... 14	14
§3. Mádeniyatlı sóylew hám onı qalıplestiretuğın tiykarǵı belgiler.....	23
§ 4 — 5. Sóylewdin durıslıǵı — ádebiy til hám ádebiy norma.	30
Sóylew mádeniyatın iyelewdin usıl hám jolları	41
Sóylew Etiketi.....	43
§ 6 — 7. Sóylew anıqlıǵı	46
§8 — 11. Sóylewdin logikalılıǵı.....	51
§12 — 13. Tildin tazalıǵı	53
§14—15. Sóylewdin baylıǵı.....	56
§16 — 17. Atamaldı paydalanıwdın sóylew mádeniyatına tásiri.....	73
§18 — 21. Sóylewdin tásirshenligi.....	75
§22 — 23. Sóylew mádeniyatı hám sóylew texnikası	79
Sóylew mádeniyatı hám stilistika	83
Publicistikalıq stil.....	86
Ilimiy stil	90
§23 — 24. Is qaǵazları	91
Tákirarlaw ushın shınıǵıwlar.....	103
Dóretiwshilik jumıslar ushın tekstler.....	107

O'quv nashri

Shamshetdin Abdinazimov, Zulfiya Ismaylova, Baymurat Qutlımuratov

QARAQALPOQ TILI

Umumiy o'rtta ta'lim maktablarining 11-sinfı uchun darslik

(Qoraqalpoq tilida)

«Bilim» baspası

Nókis—2018

Redaktor *U. Yusupova* Xud. redaktorı *I. Serjanov*

Tex. redaktor *B. Urımbetov* Operator *G. Serımbetova*

Licenziya: AI № 108, berilgen waqtı 2008-jıl 15-iyul.

Original-maketten basıwǵa ruqsat etildi 24.04.2018-j. Qaǵaz formatı 70x90 ¹/₁₆.

Ofset qaǵazı. «Times KRP» garniturada ofset usılda basıldı. Kegli 11.

8,19 shártli b. t. 7,5 esap b.t. Nusqası 10452 dana. Buyırtpa №18-264.

Elektron mánzil: bilim.baspa@bk.uz

«Bilim» baspası. 230103. Nókis qalası, Qaraqalpaqstan kóshesi, 9.

Ózbekistan Baspa sóz hám xabar agentliginiń «Ózbekiston» baspa-poligrafıyalıq dóretiwshilik úyi.
100011, Tashkent, Nawayı kóshesi, 30.

Telefon: (371) 244-87-55, 244-87-20.

Faks: (371) 244-37-81, 244-38-10.

e-mail: uzbekistan@iptd-uzbekistan.uz

www.iptd-uzbekistan.uz

**Ijarağa berilgen sabaqlıq jaǵdayın
kórsetetuǵın keste**

№	Oqıwshınıń atı, famiyısı	Oqıw jılı	Sabaqlıqtıń alınǵandaǵı jaǵdayı	Klass basshısınıń qolı	Sabaqlıqtıń tapsırılǵandaǵı jaǵdayı	Klass basshısınıń qolı
1.						
2.						
3.						
4.						
5.						
6.						

**Sabaqlıq ijaraga berilip, oqıw jılı aqırında qaytarıp
alınǵanda joqarıdaǵı keste klass basshısı tárepinen
tómendegi bahalaw ólshemlerine tiykarlanıp toltırıladı**

Jańa	Sabaqlıqtıń birinshi ret paydalanıwǵa berilgendeǵı jaǵdayı
Jaqsı	Muqabası pütün, sabaqlıqtıń tiykarǵı bóliminen ajıralmaǵan. Barlıq betleri bar. Jırılmaǵan, betleri almasırılmaǵan, betlerinde jazıw hám sızıqlar joq.
Qanaatlandırarlı	Muqaba jelingen, birqansha sızılıp, shetleri qayırılǵan, sabaqlıqtıń tiykarǵı bóliminen alınıp qalıw jaǵdayı bar, paydalanıwshı tárepinen qanaatlanarlı qálpine keltirilgen. Alınǵan betleri qayta jelimlengen, ayırım betlerine sızılǵan.
Qanaatlanarsız	Muqabaǵa sızılǵan, jırılǵan, tiykarǵı bólimnen ajıralǵan yamasa pútkilley joq. Betleri jırılǵan, betleri tolıq emes, sızıp, boyap taslanǵan. Sabaqlıqtı qayta tiklew múmkin emes.